

BACHELORSCRIPTIE
GESCHIEDENIS

HET LICHT SCHIJNT NIET ONDER DE KORENMAAT

*De omgang van de Orde van Vrijmetselaren
met vrijmetselarij-vijandige sentimenten
in Nederland tussen 1913 en 1940*

MARTIJN F.M.A.M. LIER

Radboud Universiteit

“Zelfs ontwikkelde personen geven zich heden ten dage veelal over aan een boosheid des oordeels, die slechts in het laagste en onwetendste gepeupel te verontschuldigen zou zijn.” —

PROF. DR. JOHAN HUIZINGA
‘IN DE SCHADUWEN VAN MORGEN’

Voorwoord

Deze bachelorscriptie is het resultaat van een wetenschappelijk onderzoek naar de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootosten der Nederlanden, welke de periode voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog tot aan de Duitse bezetting van Nederland bestrijkt. In deze scriptie zal worden gekeken hoe de Orde met de heersende antimaçonnieke tendensen in de Nederlandse samenleving is omgegaan. Dit onderzoek is uitgevoerd en deze scriptie is geschreven ter afsluiting van de bacheloropleiding Geschiedenis aan de Radboud Universiteit te Nijmegen.

Voorts is het mijn hoop dat bovenstaande sluieroplichting een reden zal zijn om deze scriptie verder te lezen. Aansluitend zou ik een bijzonder woord van dank willen richten aan het Hoofdbestuur en het Cultureel Maçonniek Centrum 'Prins Frederik' die met hun bemoediging en medewerking mij de mogelijkheid hebben gegeven om dit onderzoek te verrichten. Daarnaast ben ik ook veel dank verschuldigd aan mijn scriptiebegeleider de heer dr. J.G.M.M. Rosendaal, prof. dr. A.W.F.M. van de Sande, mijn medebroeders van de Nijmeegse vrijmetselaarsloge 'Sint Lodewijk' en bovenal mijn liefvallige wederhelft Marlieke. Zij hebben met hun vertrouwen, steun en inhoudelijke beschouwingen allen bijgedragen aan het voltooien van deze scriptie. Ter afsluiting van dit voorwoord rest mij niets anders dan u veel leesplezier en wellicht inzicht toe te wensen.

Nijmegen, juni 2017

Martijn Lier ∴

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Inleiding	5
§ Stand van het onderzoek (SQ).....	6
§ Probleemstelling en onderzoeksvragen	8
§ Onderzoeksmethoden.....	9
§ Opbouw van de scriptie	10
1. Geschiedenis van het antimaçonnisme	11
2. Bouwen aan het imago van de vrijmetselarij	17
§ 2.1. Voornaamste verspreiders en variëteit van het antimaçonnisme	17
§ 2.2. Omgang van het Hoofdbestuur met antimaçonnisten	19
3. Conclusies en bespiegelingen	29
Overzicht van geraadpleegde werken	31
Primaire bronnen	31
Websites	31
Secondaire bronnen en literatuur	32

Inleiding

“De vrijmetselarij werkt over de grenzen der staten heen en in het geheim. Want haar werken erkent geen grenzen van volk of rijk, als een griezelig spinnenweb liggen haar draden over alle volken en staten.” —

Het waren deze woorden waarmee de Duitse nationaalsocialistische bewindvoerder over de eigendommen van de Orde van Vrijmetselaren (hierna: de Orde), W. Schwier, het eerste hoofdstuk van zijn boek inleidde.¹ In de totalitaire wereldvisie van Adolf Hitler werden personen genuilkorfd of geëxecuteerd wanneer zij een andere opvatting voorstonden dan het nationaalsocialistische ideaal. Nu zou men in de veronderstelling kunnen verkeren dat de vrijmetselarij voorafgaand aan het naziregime er beter vanaf kwam. Niets is minder waar. Vrijmetselarij-vijandige sentimenten, de antimaçonnerie, is al zou oud als de vrijmetselarij zelf. Met regelmaat van de klok heeft ze te kampen met allerlei verdachtmakingen.

Dat de vrijmetselarij in een verdomhoekje werd gedrukt is voor haar leden altijd een doorn in het oog geweest. Bij tijd en wijle werden door hen verschillende pogingen ondernomen medeburgers te informeren. Vaak gebeurde dit door open dagen te organiseren en (mondeling) toelichting te geven.² Veel verder is men nooit gekomen, totdat het Hoofdbestuur van de Orde in het begin van de twintigste eeuw een geheel andere weg insloeg. In die dagen begon men namelijk antimaçonnieke uitlatingen inhoudelijk van repliek te voorzien. In dit onderzoek zullen deze reacties en de achterliggende beweegredenen van het Hoofdbestuur om te reageren dan ook nader onder de loep worden genomen.

¹ W. Schwier, *Vrijmetselarij, een volksvijandige organisatie* (Amsterdam, 1941), 9.

² A.M.M. van den Brand, 'De werkers van het eerste uur: 1734-1756' in: A.W.F.M. van de Sande en M.J.M. de Haan ed., *Vrijmetselaren: 250 jaar en meer* (Purmerend, 2006), 48.

§ Stand van het onderzoek (sq)

In de literatuur van de naoorlogse jaren zijn een aantal belangrijke werken aan te halen die (ten dele) hebben geprobeerd de stand van zaken ten aanzien van het Nederlandse antimaaçonisme in de eerste helft van de twintigste eeuw uiteen te zetten. Dit is ongeveer waarmee de voormalig Grootsecretaris van de Orde, Peter van Loo, in 1967 voor de dag komt: een omvangrijk werk over de geschiedenis van de Orde dat werd afgesloten met het ten onder gaan van de vooroorlogse vrijmetselarij in 1940. Over antimaaçonisme wordt slechts in beperkte mate gerept. Van Loo heeft het voornamelijk over de kwestie uit 1913 waarin Tweede Kamerlid voor de RKSP A.I.M.J. van Wijnbergen de aanval opende op de vrijmetselarij en het liberale Kamerlid Franciscus Lieftinck deze pareerde.³ Daarnaast laat Van Loo verschillende initiatieven, waaronder radio-interviews, de revue passeren waarmee de Orde probeerde om de publieke opinie ten voordele te bespelen.⁴ In datzelfde jaar verscheen van de hand van de Belgische kerkhistoricus en Jezüetenhoogleraar Michel Dierickx het boek *Vrijmetselarij: de grote onbekende*: een historisch en in mindere mate sociaal-antropologische studie waarin hij een poging doet om het rooms-katholieke deel van zijn lezers een grondiger inzicht in de vrijmetselarij te geven.⁵ Dit is beslist een andere opzet dan Van Loo voor ogen had, want Dierickx zet eveneens de ingewikkelde relatie van de Rooms-Katholieke Kerk tot de vrijmetselarij in de twintigste eeuw uiteen en in enkele hoofdstukken gaat hij nader in op de bonte verzameling van pauselijke veroordelingen.⁶

Emeritus-hoogleraar in de vrijmetselarij, Anton van de Sande, beschrijft in zijn *Vrijmetselarij in de Lage Landen* uitvoerig de feitelijke oorsprong en ontwikkeling van de vrijmetselarij in Nederland en België. Dit is een betrekkelijk nieuwe insteek, want voorheen werd voornamelijk gepubliceerd over de vrijmetselarij in Nederland óf België, maar nooit tezamen. Van de Sande gaat daarbij verder dan zijn voorgangers Van Loo en Dierickx. De voormalig Grootsecretaris geeft aan niet veel te zien in een historische vertelling vanaf de Tweede Wereldoorlog en Dierickx richt zich toch voornamelijk op de kerk van Rome en haar achterban.⁷ Van de Sande stipt in zijn omvangrijk werk veel

³ P.J. van Loo, *Geschiedenis van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden* (z.p., 1967), 271-278.

⁴ Ibidem, 193-226, aldaar 198, 208 en 216.

⁵ M. Dierickx, *Vrijmetselarij, de grote onbekende 1717-1967. Een poging tot inzicht en waardering* (Antwerpen, 1972), 9-13.

⁶ Ibidem, 62-103.

⁷ Van Loo, *Geschiedenis van de Orde*, 3.

meer punten aan en stelt de vraag of de vrijmetselarij überhaupt een geheim genootschap is. Mede hierdoor komen de vermaarde verdachtmakingen en complottheorieën die de vrijmetselarij vanaf haar ontstaan reeds hebben geplaagd, aan de orde. Vanaf de twintigste eeuw wordt het ook hier ingewikkelder om een grote lijn aan te houden in het geschiedverhaal. Sinds de Eerste Wereldoorlog hebben zich meer veranderingen voorgedaan dan in de duizend jaar daarvoor.⁸ In het hoofdstuk over de twintigste eeuw wordt door Van de Sande een beschouwing gegeven van antimaçonnieke propaganda zoals de beruchte *Protocollen van de wijzen van Sion* en zet hij, net als Van Loo, enkele affaires uiteen, zoals die tussen de Orde en het bisdom Breda in 1928.⁹ Tevens wordt de door de fascist/nationaalsocialisten gepredikte judeomaçonnieke samenzwering in een paragraaf onder de aandacht gebracht.¹⁰ Van de Sande borduurt aan het eind verder op de tegenstand van rooms-katholieken, maar dit bestrijkt voornamelijk de periode vóór 1900 en na de Tweede Wereldoorlog.¹¹

Waar de voorgaande auteurs terloops verwezen naar het antimaçonnisme door fascist en nationaalsocialisten, wijdt de joodse schrijver Ab Caransa er een hele studie aan. Daarmee wijkt zijn werk sterk af van de boeken in het bovenstaande historiografisch overzicht. Niet alleen beschrijft Caransa de moeizame en dikwijls pijnlijke verhouding tussen vrijmetselaren en joden, maar ook de uiteindelijke acceptatie en integratie van deze bevolkingsgroep in de vrijmetselarij komen bij deze auteur aan de orde.¹² Bij hem passeren invloedrijke publicaties als de *Protocollen* en de pauselijke veroordelingen de revue. Maar in tegenstelling tot zijn voorgangers koppelt Caransa dit in mijn ogen direct aan het jodendom. De auteur schuwt beslist niet het christelijk imago van de vrijmetselarij te benoemen en onderzoekt de rol die joodse vrijmetselaren in de Nederlandse maatschappij hebben gespeeld.¹³ Daarnaast is de eerste helft van de twintigste eeuw – net als in de reeds genoemde werken overigens – ook hier betrekkelijk onderbelicht gebleven, behoudens de vijandelijkheid tussen het jodendom en de vrijmetselarij met het nationaalsocialisme in Nederland en Duitsland vanaf 1940.¹⁴

⁸ A.W.F.M. van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen* (Zutphen, 2001), 142.

⁹ *Ibidem*, 127.

¹⁰ *Ibidem*, 142-146.

¹¹ *Ibidem*, 153-162.

¹² A. Caransa, *Vrijmetselarij en Jodendom: de wereld een tempel* (Hilversum, 2001), 57-83.

¹³ *Ibidem*, 103-125.

¹⁴ *Ibidem*, 83-103.

Met het tweehonderdvijftigjarige bestaan van de Orde werd een omvangrijke jubileumbundel uitgegeven. Gelet op de veranderende inzichten en verwachtingen van de huidige generatie en na de jubileumboeken van 1931 en 1956 en het historische werk van Van Loo, was het immers tijd voor een nieuwe aanvulling op de reeds bestaande geschiedschrijving. Tien auteurs, waaronder Van de Sande, hebben in het eerste deel *Vrijmetselaren: 250 jaar en meer* een historische uiteenzetting gegeven van het ontstaan en de ontwikkeling van de Orde, waarin ook het antimaçonnisme door de eeuwen heen in herinnering wordt geroepen. Op die manier hebben zij een beeld geschetst van de ontwikkelingen binnen de Nederlandse vrijmetselarij in relatie tot de veranderende opvattingen over de samenleving en haar idealen en waarden.¹⁵ Letterkundig historicus Max de Haan ontfermt zich in de laatste drie hoofdstukken over de eerste helft van de twintigste eeuw. Daarin blikt hij terug op organisatorische veranderingen en maatschappelijke kwesties die de Orde aan het hart lagen. In tegenstelling tot de voorgaande auteurs begeeft hij zich bij tussenpozen in de logesfeer door maatschappelijke initiatieven aan te halen en overeenkomstig de bovenstaande werken, komen ook hier enkele antimaçonnieke gebeurtenissen, zoals de affaire-Lieftinck en het vrijmetselarijverbod door de Duitsers, aan bod.¹⁶

Terugkijkend op dit historisch overzicht kan worden geconcludeerd dat de twintigste eeuw weliswaar ter sprake wordt gebracht, maar beslist niet de gewichtigheid wordt toegekend die zij verdient. In deze scriptie wordt de twintigste eeuw, specifiek de eerste helft hiervan, wel degelijk centraal gesteld. En daarmee is ze een belangrijke aanvulling op de antimaçonnieke geschiedschrijving.

§ Probleemstelling en onderzoeksvragen

In het wetenschappelijk debat werd en wordt nog steeds heftig gediscussieerd over de oorsprong, vorm en uitwerking van het antimaçonnisme.¹⁷ De antimaçonnerie is vrijwel altijd een aanvullend onderwerp geweest binnen het ruimere onderzoeksveld van de geschiedenis over de vrijmetselarij. Aan de twintigste eeuw is in veel beperktere mate aandacht besteed. Dit onderzoek zal zich echter niet begeven in dergelijke discussies

¹⁵ Van de Sande en De Haan ed., *Vrijmetselaren*, 9-16.

¹⁶ *Ibidem*, 345-401, aldaar 365 en 384-390.

¹⁷ Zie hiervoor het hoofdstuk 'Geschiedenis van het antimaçonnisme'.

over de ontwikkeling van vrijmetselarij-vijandige sentimenten door de eeuwen heen. Ook zal het niet uitdrukkelijk de invalshoeken van tegenstanders van vrijmetselaren bestuderen. In plaats daarvan zal in deze scriptie worden gekeken naar het antimaçonnisme vanuit het oogpunt van vrijmetselaren. Zo kan licht worden geworpen op de hoofdvraag aan welke antimaçonnieke beeldvorming het Hoofdbestuur van de Orde zich tussen 1913 en 1940 op een dusdanige wijze stoorde dat het zich geoorloofd voelde om hier middels geschriften en artikelen in de pers een weerwoord op te geven. Daarmee vult mijn onderzoek de lacune op die voorkomt in de bestaande literatuur, want waarom begon de Orde pas in de twintigste eeuw met het reageren op antimaçonnieke tendensen in de Nederlandse maatschappij en wat zegt dit uiteindelijk over het antimaçonnisme in die periode? Het zou tot een heel ander beeld kunnen leiden over de Nederlandse vrijmetselarij in het begin van de vorige eeuw dan momenteel in de literatuur aanwezig is. Het is van belang dat deze lacune wordt opgevuld, omdat de literatuur wordt uitgebreid met een onderzoek dat inzichtelijk maakt op welke wijze bepaalde groeperingen in de maatschappij kunnen worden weggezet en hoe daar vervolgens op kan worden gereageerd door te zoeken naar wat mensen verbindt en door te trachten weg te nemen wat hen verdeelt.¹⁸ Om op de bovenstaande vragen een antwoord te kunnen geven zijn de volgende deelvragen mede van belang:

- a. Welke historische ontwikkeling heeft het antimaçonnisme doorgemaakt?
- b. Welke groepen geven uiting aan het antimaçonnisme in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw?

§ Onderzoeksmethoden

Een eenduidig antwoord geven op de centrale onderzoeksvragen en de daaruit voortvloeiende deelvragen is beslist geen sinecure. Om toch een dusdanig onderbouwde conclusie te trekken was een gestructureerde en neutrale aanpak van belang. Er is een breed palet aan bronnen bestudeerd. Vervolgens kunnen verbanden worden opgespoord en getrokken. De periode tussen 1913 en 1940 is gekozen, omdat in 1913 een

¹⁸ Beginselverklaring in de Ordegrondwet uit 1999 van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden.

verhoogde belangstelling in de vrijmetselarij ontstond toen de Leidse hoogleraar in de filosofie G.J.P.J. Bolland zijn geruchtmakend werk uitgaf en doordat in 1940 de Orde op last van de Duitsers werd opgeschort.¹⁹ De onderzoeksvragen zijn middels verschillende onderzoeksmethoden, voornamelijk de tekstanalyse, beantwoord. Door het antimaaçonisme vanaf de achttiende eeuw weer te geven is een duidelijk beeld gevormd welke historische ontwikkeling het fenomeen heeft doorgemaakt. Verder is een kwalitatieve inhoudsanalyse losgelaten op Hoofdbestuurverslagen,²⁰ Correspondentiebladen,²¹ Ordebulletins, briefwisselingen, tijdschriften, kranten en literatuur, zodat deze bronnen konden worden onderzocht op hun communicatiefunctie en betekenisstructuur. Zo is tot een evenwichtige conclusie gekomen.

§ Opbouw van de scriptie

In het eerste hoofdstuk zal in kaart worden gebracht welke antimaaçonnieke sentimenten in de Nederlanden door de eeuwen heen zijn ontstaan. Het daaropvolgende hoofdstuk bestaat uit twee paragrafen. In de eerste paragraaf zal worden getoond welke groeperingen uiting hebben gegeven aan het antimaaçonisme in het Nederland van de eerste helft van de twintigste eeuw. De tweede paragraaf zal inzichtelijk maken op welke uitingen van antimaaçonisten de Orde reageerde, waarom ze in die periode daarmee begon en op welke wijze ze dit heeft gedaan. Het laatste hoofdstuk zal de conclusie zijn en daarin zullen enkele bespiegelingen worden geuit.

¹⁹ G.J.P.J. Bolland, *De vrijmetselarij voorheen en thans* (Leiden, 1913; herd. 1915).

²⁰ Door de verhuizing naar het nieuwe Ordegebouw is het merendeel van het Ordearchief in een extern depot opgeslagen, waardoor het slechts mogelijk was om de Hoofdbestuurverslagen van 1912 tot 1934 te kunnen inzien.

²¹ Het Correspondentieblad bestrijkt de periode 1919 tot 1940. Door geldgebrek werd dit in 1945 opgeheven.

1 Geschiedenis van het antimaaçonisme

Om de antimaaçonieke sentimenten in de twintigste eeuw inzichtelijk te maken, moeten we allereerst een notie hebben van de (directe) voorgeschiedenis daarvan. Teneinde een afgerond beeld te kunnen schetsen van haar oorsprong zal in dit hoofdstuk worden stilgestaan bij de vraag welke antimaaçonnerie in Nederland door de eeuwen heen de kop op stak. De antimaaçonieke kiem is namelijk in het begin van de achttiende eeuw gelegd en zou uiteindelijk doorwerken in de twintigste eeuw. Evenwel moet worden opgemerkt dat dit hoofdstuk zich zal beperken tot de meest invloedrijke antimaaçonistische uitingen.

Het antimaaçonisme dat de vrijmetselarij vanaf het begin heeft geplaagd, leidde uiteindelijk tot verschillende maatregelen. Voorafgaand aan 1735 maakten vrijmetselaarsactiviteiten weinig indruk op de staatsgezinde regenten van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Het tolerante klimaat dat daar heerste welke het fundament sloeg voor de intellectuele stapelplaats van Europa, leek vanaf 1735 goeddeels af te brokkelen. Bij het plakkaat van 30 november 1735 verboden de Staten van Holland en West-Friesland logebijeenkomsten. Het waren volgens hen kweekscholen van agerende politieke groeperingen, onlusten en losbandigheden.²² Dat dit verbod werd uitgevaardigd staat buiten kijf; dit geldt allerm minst voor de achterliggende beweegredenen voor het afkondigen daarvan. Dierickx werpt de hypothese op dat de benoeming van J.C. Radermacher tot grootmeester van de Orde een verklaring is voor het uitvaardigen van het plakkaat.²³ Deze stelling is niet zomaar uit de lucht gegrepen, want een hooggeplaatst ambtenaar die als rentmeester-generaal van de Prins van Oranje de functie van grootmeester bekleedde, moet bij de regenten haast wel enig

²² Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en West-Friesland 1621-1795, Nationaal Archief Den Haag, Resoluties van Gecommitteerde Raden 1735, inv. nr. 3085, f. 374.

²³ Dierickx, *Vrijmetselarij*, 58.

ongenoegen teweeg hebben gebracht. Zowel Van Loo als de Amerikaanse hoogleraar in de geschiedenis Margaret Jacob en historisch letterkundige Meike Broecheler houden zich ver van deze aanname. Zij zijn eensgezind in hun overtuiging dat de onthullende pennenvruchten van verscheidende auteurs hier een aanleiding voor zijn geweest. Zo waren loges verzamelplaatsen voor prinsgezinden die zich onder meer overgaven aan orgieën, godslastering begingen en onderdak boden aan landverraders en misdadigers.²⁴ Wel ziet Jacob in haar werk over de Europese Verlichting in relatie tot de vrijmetselarij en de politiek een beweging ontstaan die zich losmaakt van haar initiële egalitaire en radicale tendensen en verandert in traditionele en hiërarchische prinsgezinde ideologieën.²⁵ Dit is niet verwonderlijk, want door het Stadhoudersloos Tijdperk verkregen de regenten een grotere machtspositie. Maar met de geboorte van Willem IV in 1711 begon hun positie geleidelijk aan te wankelen. En dan was de stadhouder ook nog eens vrijmetselaar. Geen wonder dat de regenten vreesden voor een Oranjeomwenteling die zou worden gesteund door de vrijmetselarij.

Weliswaar deelt Van de Sande de opvatting dat geschriften als opmaat fungeerden voor het verbod, hij houdt beslist niet vast aan de bewering dat deze werd uitgevaardigd omdat loges Orangistische bolwerken zouden zijn. Het is volgens hem waarschijnlijker dat het plakkaat werd uitgevaardigd als preventieve maatregel om de openbare rust te bewaren.²⁶ Een (radicaler) tegengeluid wordt verkondigd door Van den Brand en Gerlach. De eerste auteur ziet het illegaal stichten van loges als primair motief voor het verbod, al sluit Van den Brand de angst voor een omwenteling, de geheimzinnige sfeer binnen loges en de geruchten dat vrijmetselaren heimelijke sodomieten waren, niet geheel uit.²⁷ Gerlach suggereert dat de bedreiging voor de Staten niet zozeer voortkwam uit prinsgezindheid als wel uit het bestaan van autonoom optredende gezelschappen die zich niet wensten te onderwerpen aan het wettige gezag.²⁸

²⁴ Van Loo, *Geschiedenis van de Orde*, 2-3; Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, 60; M.C. Jacob, *Living the enlightenment. Freemasonry and politics in the eighteenth-century Europe* (Oxford, 1991), 75; M. Broecheler, 'Vrijmetselarij in De Zeldzame Levensbyzonderheden', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 15 (1992), 86-91, aldaar 88.

²⁵ M.C. Jacob, *The radical enlightenment: pantheists, freemasons and republicans* (Londen, 1981), 119; M.C. Jacob 'Freemasonry and government: the political meaning of civil society in eighteenth century Europe' in: J.G.M.M Rosendaal en A.W.F.M. van de Sande ed., *Een stille leerschool van deugd en goede zeden. Vrijmetselarij in Nederland in de 18^e en 19^e eeuw* (Hilversum, 1995), 29.

²⁶ A.W.F.M. van de Sande, 'Vrijmetselarij als vijandbeeld. Antimaçonisme in de achttiende en negentiende eeuw' in: H. Righart ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag, 1990), 112.

²⁷ A.M.M. van den Brand, 'De werkers van het eerste uur: 1734-1756' in: Van de Sande en De Haan ed., *Vrijmetselaren*, 39-40 en 42-46.

²⁸ H. Gerlach, 'De grondvesting van de Nederlandse vrijmetselarij te 's-Gravenhage' in: L. Brummel ed., *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag* (Den Haag, 1975), 87-103.

Waar de voorgaande auteurs slechts ingaan op enkele argumenten waarmee het verbod werd omkleed, wijdde journalist en neerlandica Machteld Bouman in 1993 in haar werk er een heel hoofdstuk aan. Opmerkelijk is dat Bouman hierin aangeeft dat het plakkaat in bewoordingen minder fel was dan de door Amsterdam uitgevaardigde resolutie.²⁹ Zij concludeert bovendien dat ordeverstoringen voor de regenten van secundair belang zijn geweest. Het was haars inziens eerder te wijten aan de aversie tegen de vrijmetselarij van een aanzienlijk deel van de bevolking.³⁰ De Nederlandse hoogleraar in de godsdienstwetenschappen Jan Snoek, die gespecialiseerd is in de geschiedenis en ritualistiek van de vrijmetselarij, geeft aan dat het waarschijnlijker is geweest dat de reden voor het verbod moeten worden gezocht in de claim van soevereiniteit en het democratisch karakter van de vrijmetselarij.³¹ Dit zijn redenen die politiek kennelijk niet openlijk genoemd konden worden. De vrijmetselarij-vijandige storm woedde betrekkelijk kortstondig. Veel regenten waren immers vrijmetselaar en dus was het minder gepast om dat openlijk aan de kaak te stellen. Een tendens die Van de Sande in zijn relaas over antimaçonisme in de achttiende en negentiende eeuw verbond aan het uitblijven van spectaculaire onthullingen over ondermijning van de binnenlandse veiligheid.³² Het effect op het imago van de vrijmetselarij was aanzienlijk groter.

Niet veel later kreeg ook Rome de vrijmetselarij in haar vizier, wat leidde tot de pauselijke veroordeling *In Eminenti*. De motieven voor het uitspreken daarvan waren dat de broederschap onderdak bood aan personen van allerlei godsdiensten en gezindten, een geheimhoudingsplicht had, de rust verstoorde, schade berokkende aan katholieken, verdacht werd van ketterij en tot slot waren er “*andere juiste en redelijke motieven*”.³³ Het is niet met zekerheid te achterhalen welke gedachte achter deze laatste motieven schuil is gegaan. Auteurs als Alec Mellor geven aan dat de Curie het hiermee opnam voor de Jacobieten, die ijverden voor herstel van de rooms-katholieke Stuarts in Groot-Brittannië.³⁴ Weer een ander inzicht komt van Dierickx en de Duitse publicist

²⁹ M. Bouman, *De uitvaart van het vryje metzelaersgilde. Een anti-maçonnieke klucht uit 1735* (Amsterdam, 1993), 18.

³⁰ *Ibidem*, 34.

³¹ J.A.M. Snoek, ‘Inleiding en commentaar op de Uitvaart van het vryje metzelaersgilde. Een anti-maçonnieke klucht uit 1735.’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 17 (1994), 28-31, aldaar 30.

³² A.W.F.M. van de Sande, ‘Vrijmetselarij als vijandbeeld. Antimaçonisme in de achttiende en negentiende eeuw’ in: Righart ed., *De zachte kant*, 113.

³³ Papal Encyclicals Online, ‘In Eminenti’ <<http://www.papalencyclicals.net/Clem12/c12inmengl.htm>> [geraadpleegd op 23-3-2017].

³⁴ A. Mellor, ‘The Roman Catholic church and the craft’, *Ars Quatour Coronatorum* 89 (1976), 63.

Reinhold Taute die weten te melden dat verscheidene vooraanstaande katholieken zich onder de broederschap bevonden.³⁵ Om dit in te dammen moest de excommunicatiebul wel worden afgekondigd. Hoe het ook zij, deze vijf grieven waren voor Rome reden genoeg om de vrijmetselaren de pas af te snijden, al gelooft Van de Sande dat het hen evenzeer om de staatsveiligheid te doen was. Kort daarvoor werd namelijk in Florence de eerste loge op het Italiaanse vasteland gesticht.³⁶

In 1751 werd een hernieuwde veroordeling uitgevaardigd, waarin gesteld werd dat het samenkomen van genootschappen tegen de burgerlijke en kerkelijke wetten was.³⁷ Het cryptische slotmotief van *In Eminenti* werd niet overgenomen, wat volgens Dierickx en Van de Sande te wijten is aan de beslissende nederlaag van de Stuarts bij Culloden in 1746.³⁸ De katholieke gemeenschap in de Nederlanden trok zich er klaarblijkelijk niet zoveel van aan. Een ambivalentere houding namen protestantse predikanten aan.³⁹ Van den Brand lijkt intussen te suggereren dat protestantse dominees gevoeliger waren voor de pauselijke afkeuring dan hun katholieke ambtsbroeders.⁴⁰ Pas vanaf de jaren twintig van de negentiende eeuw gingen verschillende pausen zich weer inzetten om de vrijmetselarij verder te onderdrukken.⁴¹ En deze verwerpingen waren sinds *In Eminenti* weinig veranderd. Dat de opvolgers van Petrus zich zo bezig hielden met het uitspreken van banvloeken over de vrijmetselarij wordt door Van de Sande verklaard aan de hand van de geleidelijke afbrokkeling van de pauselijke macht.⁴² De Duitse historicus Johannes Rogalla von Bieberstein schreef in zijn dissertatie uit 1972 dat de opleving van deze kerkelijke-antimaçonnerie kan worden verklaard door de geleidelijke afbraak van het gangbare christelijke wereldbeeld en uit de behoefte om sociale processen van verandering te herleiden tot monocausale patronen.⁴³

Het was vrijmetselaren niet toegestaan om handelingen, ritualen en symbolen te openbaren of op schrift te stellen. Om ze niet in de vergetelheid te laten verdwijnen, verschenen verschillende boekwerken waarin deze aspecten werden beschreven. Dit

³⁵ Dierickx, *Vrijmetselarij*, 67; R. Taute, *Die katholische Geistlichkeit und die Freimaurerei* (Berlijn, 1909), 23-24.

³⁶ Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, 155.

³⁷ Papal Encyclicals Online, 'Providas' <<http://www.papalencyclicals.net/Ben14/b14provi.htm>> [geraadpleegd op 28-3-2017].

³⁸ M. Dierickx, *Vrijmetselarij*, 72; Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, 155.

³⁹ Van de Sande, 'Vrijmetselarij als vijandbeeld. Antimaçonnerie in de achttiende en negentiende eeuw' in: Righart ed., *De zachte kant*, 112.

⁴⁰ Van den Brand, 'De werkers van het eerste uur: 1734-1756' in: Van de Sande en De Haan ed., *Vrijmetselaren*, 61.

⁴¹ Het gaat buiten de reikwijdte van deze scriptie om alle negentien pauselijke bullen na 'Providas' te behandelen.

⁴² Van de Sande, 'Antimaçonnerie bij katholieken en protestanten' in: Rosendaal en Van de Sande ed., *Een stille leerschool*, 140.

⁴³ J.L.H.W.J.K. Rogalla von Bieberstein, *Der Mythos von der Verschwörung. Philosophen, Freimaurer, Juden, Liberale und Sozialisten als Verschwörer gegen die Sozialordnung* (Frankfurt, 1976; herdr. 2008).

worden de zogenaamde ‘verradersgeschriften’ genoemd. Wat vrijmetselaren niet hadden voorzien was dat met deze geschriften het antimaçonnisme vooral aangewakkerd werd. Ze gingen dan ook moeiteloos over de toonbank. Het eerste verradersgeschrift dat in de Republiek verscheen, was die van S. Prichard uit 1735. Het beleefde verschillende herdrukken en verspreidde zich als een antimaçonnieke olievlek over de Nederlanden.⁴⁴ Een tweetal publicaties die evenzeer bijzondere aanmerking verdienen zijn de werken van Th. Wolson en J.C. Weyerman.⁴⁵ Waar de Belgische literatuurwetenschapper Karel Bostoën nog suggereerde dat *Openhartige catagismus* is ontleend aan *Le maçon démasqué*, wijst literair historicus Peter Altena deze bewering af.⁴⁶

Met het uitbreken van de Franse Revolutie werd gewag gemaakt van het idee dat vrijmetselaren de staatsveiligheid zouden ondermijnen. Deze theorie werd geopperd in en versterkt door verschillende (complot)geschriften.⁴⁷ De Nijmeegse cultuurhistoricus Joost Rosendaal merkt weliswaar op dat de door hen aangevoerde argumenten niet in alle opzichten onjuist waren, maar verwijst hun complot-denken resoluut naar het rijk der fabelen.⁴⁸ De Amerikaans-joodse onderzoeker naar antisemitisme Daniel Levitas meent dat diezelfde Barruel in het begin van de negentiende eeuw een brief in omloop bracht waarin verwoord werd dat Europese joden de vrijmetselaarsloges als dekkingsmantel gebruikten om tot wereldheerschappij te komen.⁴⁹ Caransa is een soortgelijke mening toegedaan en beschouwd Barruel als de wegverbreider van het judeo-maçonniek complot.⁵⁰ Israëlitische hebraïst Esther Webman wijst deze beredenering evenwel af. Zij geeft aan dat antisemitisme en vrijmetselarij pas aan elkaar werden gekoppeld door de Franse publicist Maurice Joly, waarop onder meer een aantal

⁴⁴ A.J. Hanou, ‘Weyerman en de vrijmetselarij. Een bouwsteen’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 26 (2003), 49-56, aldaar 53.

⁴⁵ Th. Wolson, *Le maçon démasqué* (z.p., 1751); J.C. Weyerman, *Openhartige catagismus* (z.p., 1761).

⁴⁶ K. Bostoën, ‘Johannes Onderzoeker aan Bernardus Weetgraag. Het aan Weyerman toegeschreven pamflet tegen de vrijmetselarij nader ontmomd’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 12 (1989), 77-84; P. Altena, ‘Ligt op de Kandelaar. Het maçonnieke verraad van Jacob Campo Weyerman en Thomas Woolston en de mystificaties rond het ‘genootschap van uitgepikte mannen’’, *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 15 (1992), 65-76, aldaar 68.

⁴⁷ J.F. Lefranc, *Le voile levé pour les curieux ou les secrets de la Révolution révélés à l'aide de la franc-maçonnerie* (Parijs, 1791); J. Robison, ‘Proofs of a conspiracy’ <<https://archive.org/stream/proofsofconspira02r#page/n5/mode/2up>> [geraadpleegd op 5 april 2017]; A. Barruel, ‘Memoirs illustrating the history of jacobism’ <<https://books.google.nl/books?id=WLz1bZiurKwC>> [geraadpleegd op 5 april 2017].

⁴⁸ J.G.M.M. Rosendaal, ‘Vrijmetselarij en revolutie’ in: Rosendaal en Van de Sande ed., *Een stille leerschool*, 65.

⁴⁹ D. Levitas, ‘Roots of the Jewish power myth’, *Reform Judaism Magazine* 32 (2003), 10-12, aldaar 11.

⁵⁰ Caransa, *Vrijmetselarij en Jodendom*, 48.

decennia later de fameuze anti-Joodse verhandeling *Protocollen van de wijzen van Sion* weer werd gebaseerd.⁵¹

De Franse Léo Taxil begon vanaf 1892 met het publiceren van verschillende antimaçonnieke werken.⁵² Hij pretendeerde dat vrijmetselaars aanhangers waren van het satanisme en wereldheerschappij nastreefden.⁵³ Door zijn ‘onthullingen’ heeft de vrijmetselarij haar hevigste imagoschade opgelopen. Deze openbaarmakingen waren niet alleen eind negentiende eeuw verbazingwekkend populair, de echo daarvan vindt zelfs tot de huidige dag zijn weerklank in de Nederlandse maatschappij. Kort na de eeuwwisseling (1905) verschenen de beruchte *Protocollen van de wijzen van Sion* ten tonele: een verslag van een fictieve vergadering van joodse kopstukken die in 1897 zou hebben plaatsgevonden in Zwitserland. Op die vergadering zou men voorbereidingen hebben getroffen om, in samenspraak met liberalen en vrijmetselaren, een joodse wereldheerschappij te vestigen. Naar de opvatting van Caransa zou dit pseudowetenschappelijk antisemitisch pamflet zijn geschreven door de Griekse monnik en jurist S.A. Nilus en in de buurt van St. Petersburg zijn gepubliceerd.⁵⁴ Niet alleen werd het na de Eerste Wereldoorlog veelvuldig herdrukt en in verschillende talen vertaald, het vond ook gretig aftrek toen het naziregime van Hitler de scepter over Europa zwaaide. En zo werd dan ook de weg vrijgemaakt voor verdere antimaçonnieke tendensen in de twintigste eeuw, waar in hoofdstuk 2 nader op zal worden ingegaan.

⁵¹ E. Webman, ‘Hate and absurdity: the impact of the protocols of the elders of Zion’ in: E. Webman ed., *The global impact of the protocols of the elders of Zion: a century-old myth* (New York, 2011), 1-20, aldaar 2.

⁵² Onder meer: L. Taxil, *Les sœurs maçonnnes. Révélations complètes sur la franc-maçonnerie* (Parijs, 1886); L. Taxil, *Les mystères de la franc-maçonnerie dévoilés* (Parijs, 1887), etc.

⁵³ Saillant detail is dat Taxil zelf ooit vrijmetselaar is geweest. Hij kwam niet verder dan de 1e Graad, waarna hij werd geroyeerd vanwege valsheid in geschrifte.

⁵⁴ Caransa, *Vrijmetselarij en Jodendom*, 48.

2 Bouwen aan het imago van de vrijmetselarij

In dit hoofdstuk zal inzichtelijk worden gemaakt welke Nederlandse groeperingen tussen 1913 en 1940 daadwerkelijk uiting gaven aan het antimaaçonisme en welke variëteiten daaruit voortkwamen. Ook zal duidelijk worden waaraan het Hoofdbestuur zich op een dusdanige wijze stoorde dat het zich geoorloofd voelde om hier een krachtig weerwoord op te geven.

§ 2.1. Voornaamste verspreiders en variëteit van het antimaaçonisme

In de eerste helft van de twintigste eeuw hebben een tweetal groeperingen zich consequent sterk gesteld tegenover de vrijmetselarij: rooms-katholieken en fascist/nationaalsocialisten. De overheid ontbreekt in dit overzicht. Waar deze in de achttiende eeuw nog een kolossaal instrument bespeelde in het antimaaçonnieke concert, verstomde dit geluid in de twintigste eeuw doordat de overheid voortborduurde op de *laissez-faire*-regeringsstijl uit de eeuw daarvoor en omdat twee Oranjeprinsen van 1816 tot 1884 de Grootmeesterlijke moker des gezags hanteerden. Hierdoor was de Orde op een dusdanige wijze ‘geïnstitutionaliseerd’, dat kritiek de overheid in verlegenheid zou kunnen brengen.⁵⁵

Van protestantse tegenstand was tussen 1913 en 1940 nauwelijks sprake, hoewel het Ordepersbureau in zijn jaarverslagen nog weleens het tegendeel beweerde.⁵⁶ Immers, om houvast te zoeken als nieuwe instantie, kan het creëren van een imaginair vijandsbeeld een behoorlijk effectieve oplossing zijn. De ARP-voorman A. Kuyper verklaarde in de negentiende eeuw het protestantisme en de vrijmetselarij nog onverenigbaar met elkaar, maar in de eeuw daarna is het samengaan daarvan geleidelijk

⁵⁵ J.Th.J. van den Berg en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar parlementaire geschiedenis van Nederland 1796-1946* (Amsterdam, 2013), 405.

⁵⁶ Bibliotheek van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden (BOVGON), Den Haag, Correspondentieblad 1 2 1919-1920, 18.

aan gemeengoed geworden.⁵⁷ Dat wil overigens niet zeggen dat de vrijmetselarij naar haar aard verenigbaar was met het protestantisme. Protestanten achtten het streven van de vrijmetselaar om *'beter mensch'* te worden, slechts mogelijk door God. Toch sympathiseerden veel van hen, zelfs enkele predikanten, met de vrijmetselarij of ze waren lid van een loge.

Het tegenovergestelde was het geval bij de rooms-katholieken. Weliswaar vonden de protestantse en katholieke zuilen elkaar in de gemeenschappelijke wortel van het geloof, alleen die laatste had een aanhoudende uitgesproken afkeer van de vrijzinnige gedachte die vrijmetselaren aanhingen. Al kon aan de vrijmetselarij evenzeer een antikatholieke inborst toegeschreven worden, terwijl de Orde zelf regelmatig aangaf dat het wegzetten van mensen, klassen en bevolkingsgroepen nooit de juiste schrede kan zijn op de weg naar gerechtigheid. In het Rooms antimaçonistisch beeldvorming tussen 1913 en 1940 kunnen we een onderscheid maken in vrijmetselarij die van nature geheimzinnig is, een antikatholiek denkkader heeft, streeft naar favoritisme binnen haar gelederen en de samenleving stelselmatig probeert te ondermijnen.

Eind twintigerjaren betraden het fascisme en het nationaalsocialisme eveneens het antimaçonnieke podium. Ze vestigden in die tijd de aandacht op de beeldvorming van een aangeboren ondermijning van het staatsgezag en de natie, ze beschouwden vrijmetselaren als principiële samenzweerders op wereldniveau en ze zagen hen als onbetrouwbaar evenals heulers met het jodendom en communisten. Hoewel individuen eveneens het geschreven woord inschakelden om tegen de vrijmetselarij te ageren, kwam dit veelal voort uit een persoonlijke overtuiging. Zij waren niet rechtstreeks aan een religieuze of politieke groepering verbonden. Door haar diffusiteit, door de sporadische antimaçonnieke activiteiten en gelet op de omvang van deze scriptie, zullen deze uitlatingen hier achterwege worden gelaten.

⁵⁷ 'Protestantisme en vrijmetselarij', *De Tijd* (26 april 1929), 1.

§ 2.2. Omgang van het Hoofdbestuur met antimaçonnisten

Voorafgaand aan de twintigste eeuw was er binnen de Orde zo goed als geen sprake van contact met de buitenwereld. Men hield zich angstvallig schuil achter de logemuren, waardoor de Orde zelfs niet kon rekenen op sympathie van hen wiens geesteshouding met die van de vrijmetselarij overeenkwam. Als het al gebeurde, waren het hoofdzakelijk daden van liefdadigheid of van algemeen maatschappelijk nut en voorlichtingsbijeenkomsten voor kandidaten.⁵⁸ Geleidelijk aan veranderde deze houding. De Orde begon zich vanaf 1906 zowel representatief als verdedigend te manifesteren. In 1911 riepen verschillende loges het Hoofdbestuur op om gerichte artikelen in de pers te publiceren en maanden zij hen tot het opzetten van een georganiseerde Ordepersdienst.⁵⁹ Deze oproep was destijds aan dovenmansoren gericht. Het Hoofdbestuur gaf te kennen de noodzaak daarvan pas in te zien wanneer intern alles op rolletjes liep.⁶⁰ Het zou nog jaren duren voordat de Orde daadwerkelijk zou afrekenen met haar naar binnen gekeerde denkwijze.

Om zich te verdedigen tegen vrijmetselarij-vijandige sentimenten werd in 1914 door het Grootoosten⁶¹ het Maçonniek Persbureau ingesteld.⁶² Het bracht weinig turf aan de wal, want de Nederlandse pers was betrekkelijk terughoudend in het opnemen van stukken die door het Ordepersbureau werden ingezonden.⁶³ Wanneer dit wel gebeurde, ging de berichtgeving voornamelijk over vooraanstaande Nederlanders die toetraden tot het Hoofdbestuur of over liefdadigheidsactiviteiten. Alleen het *Eindhovensche Dagblad* plaatste begin twintigerjaren een informatief en objectief artikel over de vrijmetselarij.⁶⁴ En daarmee was het beoogde doel – vanuit een maçonniek perspectief de burger informeren – niet evenredig aan de werkelijkheid. Vooral in de Roomse pers weerklonk het vervlogen idealisme van de kruistochten. In de overige pers was mijns inziens de afwezigheid van de maçonnieke gedachte te verklaren doordat die

⁵⁸ Voordat iemand vrijmetselaar kan worden gaat hij een kandidaatstraject in en wordt o.m. zijn naam afgekondigd in alle loges die ressorteren onder de Orde van Vrijmetselaren.

⁵⁹ Archief van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden (AOVGON), Den Haag, 21, Hoofdbestuurverslagen, 2130-3, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 31 maart 1912; AOVGON, 13, Hoofdbestuurverslagen, 2130-4, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 18 mei 1912.

⁶⁰ BOVGON, Ordebulletin 42 1918, 5.

⁶¹ Het Grootoosten is de landelijke vergadering van vertegenwoordigers van alle loges die ressorteren onder de Orde van Vrijmetselaren.

⁶² BOVGON, Ordebulletin 39 1915, 2.

⁶³ 'Wat wil de vrijmetselarij?', *De Maasbode* (16 tot 23 december 1919), 2-3.

⁶⁴ 'De vrijmetselarij in Nederland', *De Tijd* (24 juni 1920), 6; 'De Louisa Stichting', *Arnhemsche Courant* (20 oktober 1920), 3; 'Van den hak op den tak. Vrijmetselarij en vrijmetselaars', *Eindhovensche Dagblad* (15 juli 1920), 2.

voornamelijk gesteld was op feitelijke mededelingen. Die gaf de Orde na de eeuwwisseling nauwelijks.

Een groeiende interesse in de vrijmetselarij ontstond toen Bolland in 1913 zijn geruchtmakende werk uitgaf en dit jaarlijks werd herdrukt.⁶⁵ Deze rooms-katholieke filosofiehoogleraar ging vanuit zijn overtuiging het gevecht aan met vrijmetselaren.⁶⁶ Voor Bolland was de vrijmetselarij een beweging met “*een holheid die om vulling roept.*” Hij hekelde onder meer haar bespiegeling zonder wetenschap of zuivering van rede.⁶⁷ Vrijwel meteen sprak het tijdschrift *De Hollandsche Revue* zijn ontsteltenis uit over Bollands kortzichtige houding. Als filosoof zou hij juist waardering moeten koesteren voor de vrijmetselarij als stuwkracht voor menselijke ontwikkeling.⁶⁸ Ook Bollands lasterlijke campagne tegen de vrijmetselarij en zijn onvermogen om aan wetenschappelijke bronkritiek te doen, werden meerdere malen onder de aandacht gebracht.⁶⁹ Toen naar aanleiding van Bollands publicatie ook nog eens in de Tweede Kamer een debat ontstond tussen de liberaal Lieftinck⁷⁰ en de katholieke Van Wijnbergen over de invloed van de vrijmetselarij op de verkiezingen van 1913, werd dit breed uitgemeten in de pers.⁷¹ Ondanks haar ingeslagen weg van meer representativiteit, deed het Hoofdbestuur niets. Het werd aan afzonderlijke vrijmetselaren gelaten om met pennenvluchten de burger te bereiken.⁷²

Bij monde van A.F.L. Faubel⁷³ reageerde het Hoofdbestuur pas twaalf jaar later op de publicatie van Bolland. Dat in 1923 P.C.E. Meerum Terwogt een memorandum van zijn overleden leermeester Bolland uitwerkte, lijkt voor het Hoofdbestuur alsnog aanleiding te zijn geweest om een vlugschrift in het leven te roepen.⁷⁴ Faubel toont aan dat het niet geënt is op Bollands antimaçonnisme, omdat hij in zijn geschriften en

⁶⁵ G.J.P.J. Bolland, ‘Spreuken uit de leerzaal der zuivere rede’, *De Amsterdammer* 36 (1912), 6-9; Bolland, *De vrijmetselarij*.

⁶⁶ Koninklijke Bibliotheek, ‘Het leven van Gerard Bolland, 1901-1922’ <<https://www.kb.nl/het-leven-van-gerard-bolland-1901-1922>> [geraadpleegd op 31-5-2017].

⁶⁷ Bolland, *De vrijmetselarij*, 261.

⁶⁸ H.J.G. Janssen van Raay, ‘Een hedendaagsch wijsgeer over de vrijmetselarij’, *De Hollandsche Revue* 18 10 (1913), 685-692, aldaar 687-688.

⁶⁹ A. Klaver, *De vrijmetselarij en professor Bolland* (Baarn, 1914), 4; J. Raeymaekers, *Vrijmetselarij en de bronnen van professor Bolland* (Arnhem, 1914); G. André de la Porte, ‘Bolland over vrijmetselarij’, *De Nieuwe Courant* (29 november 1913), 3.

⁷⁰ Voormalig Grootredenaar van de Orde van Vrijmetselaren.

⁷¹ Handelingen der Staten-Generaal, Den Haag, Aanhangsel Tweede Kamer 1913-1914 (12 december 1913), 748-749; ‘Wat achter de concentratie zit’, *De Tijd* (21 november 1913), 2; ‘Wat achter de concentratie zit’, *Nieuwe Tilburgsche Courant* (22 november 1913), 2; ‘Loge en politiek’, *De Tijd* (10 december 1913), 1; ‘Het politiek debat’, *De Maasbode* (10 december 1913), 1; ‘De macht der duisternis’, *De Maasbode* (12 december 1913), 1; ‘Van 't Haagsche Binnenhof’, *Kleine Haagsche Courant* (13 december 1913), 3.

⁷² G. André de la Porte, *Wat is toch vrijmetselarij?* (Semarang, 1913); H.J.G. Janssen van Raay, ‘Open brief aan Bolland’, *Algemeen Handelsblad* (13 januari 1914), 1.

⁷³ August Faubel was van 1915 tot 1946 lid van het Hoofdbestuur als Grootbouw- meubel en hofmeester (1915-1916), Grootthesaurier-aalmoezenier (1916-1926) en Grootsecretaris (1926-1946).

⁷⁴ P.C.E. Meerum Terwogt, *De achtergrond van de Vlamme Ster* (Leiden, 1923).

colleges de vrijmetselarij nóch wetenschappelijk, nóch wijsgerig heeft behandeld. In plaats daarvan meende Faubel het publiek te moeten informeren over de vrijmetselarij. Maar even later schrijft hij dat *“hetgeen het lezend publiek als wetenschappelijk werk voorgezet is (...) als betrouwbare voorlichting totaal onbruikbaar [is].”*⁷⁵ De aanleiding lijkt Bolland, maar schijn bedriegt. Hoewel Faubel het werk van Bolland paginagewijs ontleedt, dient hij meer in het algemeen ook *“het onwetenschappelijke en misleidende werk”* van Terwogt van replek. Daarmee kan Terwogts publicatie worden gezien als het lichtbaken dat Bolland's epistel uit 1913 bij het Hoofdbestuur onder de aandacht bracht. Voordat Faubel enigszins inhoudelijk ingaat op Bolland's aantijgingen, schetst hij de manier waarop Bolland over de vrijmetselarij heeft geschreven.⁷⁶ Impliciet geeft dit eerder blijk van een Faubel die zich als een razende roeland uitspreekt over de wijze waarop Bolland zich verhiel tot de vrijmetselarij. En daarmee ontstaat in Faubel's brochure een discrepantie tussen de verwoorde opzet voor het schrijven en de uiteindelijke strekking daarvan.

Dat het in 1919 opgerichte Ordepersbureau vruchteloos was, geeft in mijn ogen aan waarom Faubel vanaf 1923 begon met het geven van lezingen. Onder grote belangstelling vond het eerste optreden plaats in Wageningen. Initieel was het de bedoeling dat de voordracht plaats zou hebben in de aula van de Rijkslandbouwschool, maar dit werd geweigerd uit angst voor een verstoring van de openbare orde en goede zeden.⁷⁷ Een recensie van deze lezing werd geplaatst in de protestants-liberale avondkrant *Het Vaderland*.⁷⁸ Dit bracht een stormvloed aan reacties teweeg, zelfs tot aan de Tweede Kamer toe. Want hoe was het toch mogelijk dat een rooms-katholieke lezing wel werd toegestaan en een lezing over de vrijmetselarij niet? Minister Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck antwoordde dat de afweging⁷⁹ bij de rijkshogeschool lag, maar dat hij zich kon vinden in het genomen besluit.⁸⁰ Faubel zond daartoe een reactie aan enkele dagbladen om de aantijging(en) te weerleggen.⁸¹ De toename van antimaaçonnieke tendensen in de maatschappij moet ervoor gezorgd hebben dat het

⁷⁵ A.F.L. Faubel, Professor Bolland's on-zuivere rede over vrijmetselarij (Den Haag, 1924), 6.

⁷⁶ Ibidem, 12-16 en 20-21.

⁷⁷ A.F.L. Faubel, 'Vrijmetselarij een geheim en antikerkelijk genootschap?', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 april 1923), 2.

⁷⁸ 'Doel en wezen der vrijmetselarij', *Het Vaderland* (22 maart 1923), 2.

⁷⁹ Overwegingen waren dat de vrijmetselaren een geheim genootschap vormden en een antikerkelijke grondslag hadden.

⁸⁰ Handelingen der Staten-Generaal, Den Haag, Aanhangsel Tweede Kamer 1922-1923 (13 maart 1923), 217; 'Verdraagzaamheid', *Nieuwe Amsterdamsche Courant* (26 april 1923), 1.

⁸¹ A.F.L. Faubel, 'Vrijmetselarij een geheim en antikerkelijk genootschap?', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 april 1923), 2; A.F.L. Faubel 'Vrijmetselarij een geheim antikerkelijk genootschap?', *Het Vaderland* (18 april 1923), 4.

Hoofdbestuur niet meer afhankelijk wilde zijn van geschriften of artikelen die op eigen houtje door vrijmetselaren gepubliceerd werden. De eerste officiële brochure werd in 1923 gedrukt, waarin de ontstaansgeschiedenis en de beginselen van de Orde werden verwoord.⁸² Faubel ging – dit keer samen met A.E.F. Junod⁸³ – onverminderd door met het geven van lezingen aan belangstellenden.⁸⁴

De twintigerjaren bleken een broeibak van antimaçonniek nieuws. Het Hoofdbestuur begon zich ernstig zorgen te maken over de aanvallen vanuit katholieke hoek en het opkomende fascisme in Europa.⁸⁵ In 1924 was het wederom raak. Toen schreef de antisemiet en ultramontaanse J.P. van Term een lijvig boek tegen de vrijmetselarij. In zijn ogen was de vrijmetselarij ontsproten uit het jodendom.⁸⁶ In 1919 schreef hij ook een boek, maar omdat het persbureau toen nog niet operationeel was, bleef een reactie vanuit de Orde destijds uit.⁸⁷ Dat was vanaf 1923 wel anders, want het Hoofdbestuur was toen zelf in de pen geklommen.⁸⁸ Een reactie op de commentaren van Van Term op de brochure kon dus ook niet uitblijven.⁸⁹ Faubel diende Van Term van repliek en die laatste schreef daarop nog eens twee artikelen.⁹⁰ Ze werden het niet eens. Dat Faubel het niet zinvol vond om verder te gaan, blijkt wel uit de afwezigheid van een reactie na het laatste artikel van Van Term. Dit is op zichzelf bijzonder, aangezien vrijmetselaren juist proberen de dialoog open te houden. Desalniettemin probeerde Faubel de vreedestempel te laten verrijzen.

In Arnhem blies de Rooms-Katholieke Onderofficiersbond 'St. Martinus' begin 1925 ook een felle antimaçonnieke adem uit. Het was een lezing waarin majoor-aalmoezenier G. Huys de vrijmetselarij beschuldigde van politieke en militaire invloed, van verantwoordelijkheid voor de Eerste Wereldoorlog en van medewerking aan de

⁸² AOVGON, 1, Hoofdbestuurverslagen, 2152-2, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 10 maart 1923; A.F.L. Faubel, *Vrijmetselarij en de Orde van Vrijmetselaren* (Den Haag, 1923).

⁸³ Albert Junod was van 1926 tot 1929 Grootarchivaris-bibliothecaris en van 1932 tot 1934 Tweede Grootopziener van de Orde van Vrijmetselaren.

⁸⁴ 'Het wezen der vrijmetselarij', *Algemeen Handelsblad* (5 februari 1925), 2; 'Vrijmetselarij', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (7 maart 1925), 1.

⁸⁵ 'Mussolini's strijd tegen de vrijmetselarij', *Nieuwe Amsterdamsche Courant* (16 januari 1925), 1.

⁸⁶ J.P. van Term, *Van heidendom tot paganisme. Studiën over vrijmetselarij* (Hilversum, 1924); J.P. van Term, *Driehoek, delta en davidsschild: studiën over de algemeene en joodsche vrijmetselarij* (Hilversum, 1931), 1, 19-22.

⁸⁷ J.P. van Term, *Het ontstaan, streven en einddoel der vrijmetselarij* (Bussum, 1919).

⁸⁸ Maçonniek Persbureau werd in 1924 door het Grootoosten, op voortel van het Hoofdbestuur, opgeheven.

⁸⁹ J.P. van Term, 'Het pleidooi van Faubel voor de Vrijmetselaarsorde', *Limburger Koerier* (18 april 1923), 1; J.P. van Term, 'Het pleidooi van Faubel voor de Vrijmetselaarsorde', *Limburger Koerier* (20 april 1923), 2; J.P. van Term, 'Het pleidooi van Faubel voor de Vrijmetselaarsorde', *Limburger Koerier* (21 april 1923), 4; J.P. van Term, 'Het pleidooi van Faubel voor de Vrijmetselaarsorde', *Limburger Koerier* (24 april 1923), 1; J.P. van Term, 'Het pleidooi van Faubel voor de Vrijmetselaarsorde', *Limburger Koerier* (30 april 1923), 1.

⁹⁰ A.F.L. Faubel, 'Het antwoord van Faubel over vrijmetselarij', *Limburger Koerier* (2 mei 1923), 2; J.P. van Term, 'Repliek aan Faubel', *Limburger Koerier* (6 mei 1923), 1; J.P. van Term, 'Repliek aan Faubel', *Limburger Koerier* (8 mei 1923), 1.

vervolgving van katholieken.⁹¹ Het was een kwestie die door de pers werd opgepakt en zelfs Den Haag bereikte.⁹² Dat geprotesteerd moest worden tegen de uitlatingen van Huys stond voor het Hoofdbestuur vast; over de wijze waarop dacht men verschillend. Zo was H.H. Zeijlstra⁹³ ervoor om Kamervragen te (laten) stellen of om op audiëntie te gaan bij de minister. H. van Tongeren⁹⁴ zag juist meer in een openlijk protest in de krant en H. Helder⁹⁵ vond het niet noodzakelijk om überhaupt te reageren.⁹⁶ Het uiteindelijke besluit is niet genotuleerd, maar in april was het Kamerlid H.J. ter Hall die aan ARP-minister J.J.C. van Dijk de vraag stelde of het geoorloofd was dat een staatsofficier zich uitliet over vrijmetselaren. Het antwoord van de minister was ontkennend, want Huys had slechts gerept over vrijmetselaren in Frankrijk.⁹⁷ Vanuit een fenomenologische benadering kan worden verondersteld dat het Hoofdbestuur uiteindelijk gekozen heeft voor Zeijlstra's alternatief. Doeltreffend was het beslist niet, want alleen *Het Vaderland* publiceerde het antwoord van de minister.⁹⁸ Toen de kwestie in 1928 nogmaals speelde, was het Hoofdbestuur van strategie veranderd en wendde zich direct tot de minister. Deze gaf aan dat Huys de gevoelens van andersdenkenden niet diende te kwetsen.⁹⁹ Het Hoofdbestuur stuurde het schrijven van de minister vervolgens naar de pers, waarna de kwestie-Huys was rechtgezet.¹⁰⁰

Een onmiskenbare katholieke tegenstand doemde in de nadagen van 1928 op toen een kerkvorst zich openlijk verzette tegen de vrijmetselarij. Bisschop Hopmans van Breda bevoordeelde zijn gelovigen met een artikel over zondagsheiliging waarin hij

⁹¹ 'Ondermijnende vrijmetselaren', *De Katholieke Onderofficier* 13 15 (1925), 120.

⁹² 'Uit de rede van een aalmoezenier. Wat is de invloed der vrijmetselarij?', *De Telegraaf* (18 april 1925), 5; 'Majoor aalmoezenier Huys over de vrijmetselaars', *De Maasbode* (18 april 1925), 1; 'De vrijmetselarij', *Leeuwarder Courant* (18 april 1925), 1; 'Vrijmetselarij', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (18 april 1925), 2; 'Kamerlid Ter Hall en de vrijmetselarij', *Limburger Koerier* (20 april 1925), 1; 'De heillooze invloed van vrijmetselaars', *Het Vaderland* (13 mei 1925), 3.

⁹³ Hein Zeijlstra was van 1920 tot 1926 Grootceremoniemeester en van 1938 tot 1940 Eerste Grootopziener van de Orde van Vrijmetselaren.

⁹⁴ Hermanus van Tongeren was van 1923 tot 1926 Grootarchivaris-bibliothecaris, van 1926 tot 1929 Gedeputeerd Grootmeester en van 1929 tot 1941 Grootmeester van de Orde van Vrijmetselaren.

⁹⁵ Hendrik Helder was van 1923 tot 1926 Eerste Grootopziener van de Orde van Vrijmetselaren.

⁹⁶ AOVGON, 3, Hoofdbestuurverslagen, 2156, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 9 mei 1925; AOVGON 4, Hoofdbestuurverslagen, 1280-4618, brieven W. Bolken, H. Helder en H. van Tongeren, 31 maart, 10 april en 15 april 1925.

⁹⁷ Handelingen der Staten-Generaal, Den Haag, Aangangsel Tweede Kamer 1924-1925 (16 april 1925), 143.

⁹⁸ 'De heillooze invloed van vrijmetselaars', *Het Vaderland* (13 mei 1925), 3.

⁹⁹ 'Lumen et veritas', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (27 april 1928), 2; 'Provinciaal nieuws: vrijmetselarij lezing', *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosse Courant* (27 april 1928), 5; 'Klachten over een legerpredikant', *Delftsche Courant* (5 juni 1928), 5; 'Reactie van de vrijmetselarij', *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosse Courant* (6 juni 1928), 2; 'De vrijmetselaars eischen censuur', *Limburgsch Dagblad* (7 juni 1928), 1; 'Vrijmetselaren eischen censuur. En wat voor een', *Nieuwe Venlosche Courant* (12 juni 1928), 6; 'De vrijmetselaars eischen censuur. En wat voor een', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (19 juni 1928), 7; AOVGON 1, Hoofdbestuurverslagen, 1280-4618, brief Hoofdbestuur aan minister van Oorlog, 12 mei 1928; AOVGON, 1, Hoofdbestuurverslagen, 1280-4618, brief minister van Oorlog aan het Hoofdbestuur, 29 juni 1928.

¹⁰⁰ 'Majoor-aalmoezenier Huijs door den minister berispt', *Bredasche Courant* (10 september 1928), 2; 'Majoor-aalmoezenier Huijs', *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosse Courant* (11 september 1928), 6; 'Majoor-aalmoezenier Huijs door den minister berispt', *Het Vaderland* (12 september 1928), 3; 'Majoor-aalmoezenier Huijs', *Eindhovens Dagblad* (12 september 1928), 2; 'Majoor-aalmoezenier Huijs en de vrijmetselaars', *Middelburgsche Courant* (14 september 1928), 2.

schreef dat het “de goddelozen, de geheime machten, de vrijmetselarij of de loges [zijn] die allerlei feesten en vermakelijkheden organiseren op zon- en feestdagen met een antigodsdienstig doel om onze gelovigen van den godsdienst, van de Kerk, van den priester af te houden.”¹⁰¹ En die tekst kwam niet zomaar uit te lucht vallen. Het Hoofdbestuurstandpunt was meer dan eens geweest dat de katholieke godsdienst en de vrijmetselarij even onmogelijk te verenigen waren als olie en water.¹⁰² Het Hoofdbestuur wendde zich meteen tot de landelijke dagbladen en stuurde dit protestschrijven eveneens naar het episcopaat van Nederland.¹⁰³ Dit “brutaal stukje” gaf aanleiding tot commentaar van de Roomse persbladen. Het was weliswaar ongehoord dat de Orde zich op zulke wijze durfde te richten tot de monseigneur, maar ze had daarmee wel van zich afgebeten.¹⁰⁴

In het Grootoosten van 1930 gingen stemmen op om te komen tot meer openheid en vooral contact met de samenleving. Het verlangde dat het Hoofdbestuur hierin krachtadiger zou optreden.¹⁰⁵ Zo moesten meer voorlichtingsbijeenkomsten worden georganiseerd en diende er een standaardwerk te komen met een wetenschappelijk karakter en brede opvattingen. Tot dan toe werden voorlichtingsbijeenkomsten vaak door Hoofdbestuursleden gegeven en brochures waren meer vlugschriften geweest.¹⁰⁶ Het Hoofdbestuur ging vrijmetselaren handvatten bieden voor het organiseren van voorlichtingsactiviteiten.¹⁰⁷ Er werden vervolgens verschillende lezingen gehouden.¹⁰⁸ Ook werd de noodzaak gevoeld om rechtstreeks contact met journalisten te zoeken, zodat heersende misverstanden over de vrijmetselarij konden worden weggenomen. Op 8 november 1930 kwamen een vijftiwintigtal journalisten¹⁰⁹ bijeen in het Ordegebouw.

¹⁰¹ P.A.W. Hopmans, ‘Zondagsheliging’, *Dagblad van Noord-Brabant* (20 november 1928), 1.

¹⁰² BOVGON, *Maçonniek Weekblad* 3 4 (1893), 222; BOVGON, *Ordebuletin* 43 1919, 95.

¹⁰³ J.H. Carpentier Alting en A.F.L. Faubel, ‘Open brief aan den bisschop van Breda’, *Het Vaderland* (29 november 1928), 3; ‘De Rooms-Katholieke Kerk en de vrijmetselarij’, *Algemeen Handelsblad* (30 november 1928), 17; J.H. Carpentier Alting en A.F.L. Faubel, ‘Open brief van het Hoofdbestuur der Nederlandsche Orde van Vrijmetselaren aan den bisschop van Breda’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (30 november 1928), 1.

¹⁰⁴ ‘De vos preekt de passie’, *De Tijd* (30 november 1928), 1; ‘Loge en kerk’, *De Maasbode* (4 december 1928), 1; ‘Maçonniek schrijven aan een Nederlandsch bisschop’, *Limburger Koerier* (6 december 1928), 4.

¹⁰⁵ BOVGON, *Correspondentieblad* 12 4 1930, 49.

¹⁰⁶ AOVGON, 4, Hoofdbestuursverslagen, 2042, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 1 september 1926; AOVGON, 2, Hoofdbestuursverslagen, 2160, brief van de Loge ‘L’Union Royale’ aan het Hoofdbestuur, 23 april 1927; AOVGON, 3, Hoofdbestuursverslagen, 2161-2, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 17 maart 1928; AOVGON, 4, Hoofdbestuursverslagen, 1279-4597, brieven loges aan het Hoofdbestuur, 20 december 1927.

¹⁰⁷ BOVGON, *Correspondentieblad* 1931-1932, 92-94.

¹⁰⁸ ‘Religie en humanisme’, *Het Vaderland* (1 september 1928), 3; ‘Vrede door religie’, *Het Volk* (1 september 1928), 3; ‘Protestantisme en vrijmetselarij. Beider lidmaatschap gaat samen’, *De Tijd* (26 april 1929), 1; ‘Vrijmetselarij en atheïsme’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 juli 1929), 2; ‘Vrijmetselarij en godsdienst’, *Het Vaderland* (15 februari 1930), 6.

¹⁰⁹ Journalisten van de redacties van het Algemeen Handelsblad, Nieuwe Rotterdamsche Courant, Utrechts Dagblad, Haagsche Courant, Het Volk, Hollandsche Revue, De Maasbode, De Tijd, De Standaard, Nieuwe Haagsche Courant, voorzitters en secretarissen van de Nederlandschen Journalistenkring en de Haagsche Journalisten-Vereeniging.

Daar zette het Hoofdbestuur de beginselen van de vrijmetselarij uiteen en op welke wijze ze was georganiseerd. Daarna werd de journalisten de gelegenheid geboden om vragen te stellen.¹¹⁰ Met succes, want uit het merendeel van de kranten sprak een overwegend waarderende en objectieve getuigenis.¹¹¹ Alleen de rooms-katholieke dagbladen *De Tijd* en *De Maasbode* lieten zich nog steeds negatief uit over de vrijmetselarij.¹¹² Toen het Hoofdbestuur zijn brochure over de persconferentie publiceerde, liet het deze twee beschouwingen gemakshalve maar achterwege. Het niet tonen van de bereidwilligheid om ook deze opvatting te vermelden, geeft blijk van een Hoofdbestuur dat in wezen andersdenkenden niet tolereert wanneer de uitkomsten hun niet welgevallig zijn. Toch leek het antimaçonnieke tij voorlopig ten voordele van de vrijmetselarij gekeerd, al bleef de Roomse pers haar voortdurend tegenwerken.

Met de oproep van het Grootoosten van twee jaar daarvoor nog in het achterhoofd, zag in 1932 het tot dan toe meest omvangrijke boekwerk het levenslicht. Hierin zette Faubel de geschiedenis uiteen en ook de omgang met andersdenkenden, de organisatievorm en de beroemdheden die zij tot haar gelederen kon rekenen. Hij weerlegde zowaar alle aantijgingen die ooit aan het adres van de Orde gericht waren geweest.¹¹³ Alleen *De Tijd* liet zich negatief uit over het nieuwste werk, omdat de Orde zich openlijk uitsprak tegen het katholicisme.¹¹⁴ Maar de nieuw ingeslagen weg van openheid had ook een keerzijde. Na de uitspraken van Benito Mussolini over de vrijmetselarij, betraden de Nederlandse fascistten het antimaçonnieke toneel.¹¹⁵ Zij beschuldigden de vrijmetselarij ervan dat ze niet vaderlandslievend was, dat ze persorganen in handen zou hebben en dat ze Anton Mussert zou steunen.¹¹⁶ Het Hoofdbestuur verspreidde een open brief en verschillende artikelen die indruk maakten

¹¹⁰ Een persconferentie over vrijmetselarij en de Orde van Vrijmetselaren. Hoofdbestuur der Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden (Den Haag, 1930), 3-16.

¹¹¹ 'De vrijmetselarij. Zij heeft niets te verbergen', *Algemeen Handelsblad* (12 november 1930), 1; 'De Orde van Vrijmetselaren. Een persconferentie', *Het Volk* (12 november 1930), 2; 'De Nederlandsche vrijmetselarij', *Nieuwe Rotterdammer Courant* (12 november 1930), 1; 'De loge op publiek terrein. Keerpunt in de geschiedenis der instelling', *Voorwaarts* (13 november 1930), 1; 'De Orde der Vrijmetselaren. Geen geheimzinnigheid meer', *Arnhemse Courant* (13 november 1930), 9; 'De Orde van Vrijmetselaren. Buitenstaanders niet langer geweerd', *De Telegraaf* (13 november 1930), 2; 'De vrijmetselarij. Open kaart', *Leeuwarder Nieuwsblad* (14 november 1930), 14; 'Wat wil de vrijmetselarij?', *Nieuwsblad van het Noorden* (14 november 1930), 15; 'Persconferentie vrijmetselarij', *Utrechtsch Dagblad* (14 november 1930), 2; 'De vrijmetselarij in Nederland.', *Het Vaderland* (19 november 1930), 13.

¹¹² 'Geen propagandistisch doel?', *De Maasbode* (15 november 1930), 5; 'Bij de vrijmetselaars op den Fluweelen Burgwal', *De Tijd* (16 november 1930), 11-12.

¹¹³ A.F.L. Faubel, *De vrijmetselarij. Oorsprong, wezen en doel* (Den Haag, 1932).

¹¹⁴ 'Vrijmetselarij. Tegen onze godsdienst', *De Tijd* (3 december 1932), 1.

¹¹⁵ 'Mussolini's vijandige rede tegen de vrijmetselarij', *Algemeen Handelsblad* (20 mei 1930), 5; 'Geen broodfascisten en geen vrijmetselaars', *Het Volk* (15 juli 1931), 2.

¹¹⁶ 'Waarschuwing tegen den invloed der vrijmetselarij', *De Maasbode* (11 mei 1933), 1; A.F. Schouten, 'Vrijmetselarij en nationaal socialisten in Nederland', *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (20 mei 1933), 2.

op de Nederlandse pers en zelfs op de Unie van Nederlandsche Fascisten.¹¹⁷ Zo stonden bepaalde fascistische groeperingen nog verre van de verbindende gedachte die de Orde uitdroeg en had de Unie beslist niet het voornemen om tegen de vrijmetselarij te ageren. Als het Hoofdbestuur zich al in de pers uitte dan was het om te ageren tegen hen die de Orde betichtten van een politiek inhoudelijk standpunt over het fascisme.¹¹⁸ Over het algemeen hield het Hoofdbestuur zich betrekkelijk afzijdig. Zich mengen in dat discours zou immers onvermijdelijk tot (interne) politieke discussies leiden. En dat was niet de bedoeling, want politieke twistgesprekken mogen door vrijmetselaren niet worden aangeroerd. Het Hoofdbestuur verduidelijkte dit nog eens toen het te kennen gaf dat elk streven naar politieke oriëntering de Orde vreemd was.¹¹⁹

Vanaf het midden van de dertigerjaren sloeg het Hoofdbestuur in zijn bestrijding van het antimaçonisme een nieuwe weg in: de rechtsgang. De eerste uiting daarvan was de aanklacht tegen een auteur van het rooms-katholieke dagblad *De Residentiebode* en de tweede keer daagde het Hoofdbestuur het tijdschrift *Goed Volk* wegens belediging van de vrijmetselarij voor de rechter. Groepsbelediging was namelijk sinds 1934 strafbaar gesteld en daar maakte de Orde dankbaar gebruik van.¹²⁰ En zo leek het Hoofdbestuur weer terug bij het oude recept: de strijd tegen de Roomse antimaçonisten. Niets was minder waar, want in 1937 herhaalde het Hoofdbestuur hetzelfde kunstje door een aanklacht in te dienen tegen de fascistische organisatie *Zwart Front* die in haar gelijknamige periodiek de vrijmetselarij ervan beschuldigde geboren ondermijners van staat en natie te zijn, evenals principiële samenzweerders.¹²¹ Toen NSB-Kamerlid M.V.E.H.J.M. de Marchant et d'Ansembourg een lastercampagne startte tegen de Orde, voelde het Hoofdbestuur zich wederom genoodzaakt om hiertegen in het verweer te komen. Het stuurde een vlugschrift naar verschillende autoriteiten, colleges, dagbladen en personen en riep de loges op om hieraan hun medewerking te verlenen.

¹¹⁷ A.F.L. Faubel, 'Vrijmetselarij en nationaal socialisten in Nederland', *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (23 mei 1933), 2; BOVGON, Correspondentieblad 14 10 1933, 217.

¹¹⁸ S. Kleerekoper, 'Minder belangstelling voor de vrijmetselarij. Mooi-praterij tegenover de felste bestrijders', *Het Volk* (4 december 1933), 5; A.F.L. Faubel, 'Over vrijmetselarij en fascisme', *Het Volk* (7 december 1933), 6.

¹¹⁹ BOVGON, Correspondentieblad 14 1 1932, 36.

¹²⁰ Minister van Justitie had in de Memorie van Antwoord op het voorlopig verslag van de Eerste Kamer uitdrukkelijk verklaard dat vrijmetselaren tot een groep van de bevolking moeten worden gerekend. Handelingen der Staten-Generaal, Den Haag, Kamerstuk Eerste Kamer 1933-1934 (4 juli 1934), 237, 7; BOVGON, Ordebulletin 60 1936, 8.

¹²¹ 'Vrijmetselaren', *Zwart Front* 3 41 (23 januari 1937), 4-6; BOVGON, Correspondentieblad 18 7 1937, 169-170; 'Zwart-Front-Fascist beledigt vrijmetselaren', *Het Volksdagblad* (22 juni 1937), 6.

Het verweerschrift – inclusief een reactie van de NSB – werd door de pers nauwelijks opgepakt, die toch vrij moedeloos werd van zulke krachtmetingen.¹²²

Sinds de persconferentie in 1930 werden steeds meer recensies van lezingen in de landelijke en plaatselijke dagbladen geplaatst.¹²³ Het leek de goede kant op te gaan, maar doordat het Europese continent geplaagd werd door velerlei nationale omwentelingen, betrok de katholieke pers al gauw de vrijmetselarij in die gebeurtenissen. Dat was het Hoofdbestuur een brug te ver. Het schreef wederom een open brief aan alle Nederlandse bisschoppen waarin het zich beklaagde over de journalistieke hetze die de Roomse pers tentoonspreidde. Was het immers niet verstandiger, ondanks de verschillen in levensbeschouwing, om laster en grofheid te vermijden? En zouden vrijmetselaren en rooms-katholieken in de toekomst de strijd niet op waardiger wijze kunnen voeren om zo de tegenstelling tussen mensen niet nodeloos te vergroten? ¹²⁴ Met deze verzoenende poging sloeg de Orde er letterlijk kopij uit, want “*onwaarheid, oneerlijkheid en achterbaksheid, hebben nooit tot het gewenschte doel gevoerd*”, zo stelden enkele dagbladen.¹²⁵ Maar tegelijkertijd ontkomt men niet aan de indruk dat het Hoofdbestuur slechts de bedoeling had om zijn verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden te tonen en hen in het openbaar de les te lezen.

Het laatste optreden van het Hoofdbestuur tegen antimaaçonisten deed zich voor in de begindagen van 1940. Toen publiceerde de nationaalsocialistische-krant *Het Nationaal Dagblad* een artikel waarin de Orde zou oproepen tot schenden van de neutraliteit met Duitsland. Het Hoofdbestuur gaf aan dat het slechts een misleidende poging was en dat de Orde zich altijd heeft onthouden van alle bemoeienis met binnenlandse of buitenlandse politiek.¹²⁶ Nadat Nederland capituleerde en diezelfde krant zich luttele maanden later nogmaals negatief uitliet over de vrijmetselarij, heeft

¹²² BOVGON, Correspondentieblad 18 8 1937, 189-179; ‘Vrijmetselarij en N.S.B. in de Eerste Kamer’, *Het Vaderland* (3 maart 1937), 11; ‘N.S.B. en de loge’, *De Maasbode* (23 april 1937), 5.

¹²³ ‘De heer Faubel over vrijmetselarij’, *Het Vaderland* (25 februari 1937), 7; ‘Vrijmetselarij: haar doelstelling, haar werkwijze en haar plaats in de samenleving’, *Leeuwarder Courant* (27 juli 1937), 6; ‘Over vrijmetselarij’, *Het Vaderland* (28 september 1937), 2; ‘Lezingen vrijmetselarij’, *Het Vaderland* (6 december 1937), 2.

¹²⁴ ‘Verbod der vrijmetselarij in Zwitserland’, *De Maasbode* (13 juli 1937), 1; ‘Grootmacht vrijmetselarij en de Spaansche Burgeroorlog’, *De Maasbode* (20 juli 1937), 2; ‘Ludendorff in Nederland. De duivelsche drieëenheid’, *Limburger Koerier* (3 november 1938), 7; ‘Het vrijmetselaarsgedrocht Tsjechoslowakije’, *Nieuwe Tilburgsche Courant* (4 oktober 1938), 1; BOVGON, brief van het Hoofdbestuur aan het Doorlichtig Episcopaat van Nederland, Correspondentieblad 20 4 1938, 61-63; ‘Vrijmetselaren en de rooms-katholieken. Open brief aan het episcopaat’, *Algemeen Handelsblad* (1 december 1938), 9.

¹²⁵ ‘Een open brief’, *De Tijd* (2 december 1938), 1; ‘De noodzakelijk te stellen voorwaarden’, *Nieuwe Tilburgsche Courant* (6 januari 1939), 2;

¹²⁶ ‘De loge decreeteert: geen land mag neutraal blijven!’, *Het Nationale Dagblad* (13 januari 1940), 1; BOVGON, brief van het Hoofdbestuur aan Het Nationaal Dagblad, Correspondentieblad 21 6 1940, 111; ‘Vrijmetselaren protesteren tegen Het Nationale Dagblad’, *Het Volksdagblad* (22 januari 1940), 5.

het Hoofdbestuur niet gereageerd.¹²⁷ Waarschijnlijk omdat door het dreigend gevaar tegen vrijmetselaren in andere landen en de sombere schaduwen die door de gebeurtenissen in Europa vooruitgeworpen werden, het ook wel wist dat het in de luwte blijven wellicht de beste oplossing zou zijn. De Duitsers beschouwden de vrijmetselarij immers als een *'Instrument des Judentums'*. Hoewel Van Tongeren en Faubel nog tevergeefs bij de bezetter pleitten voor het voortbestaan van de Orde, werd uiteindelijk op 3 september 1940 een definitieve streep onder de vooroorlogse maçonnieke geschiedenis getrokken.

¹²⁷ 'Het geheim der vrijmetselarij. De wereldmacht op economisch en politiek gebied in handen van het jodendom', *Het Nationale Dagblad* (25 juli 1940), 4.

3 Conclusies en bespiegelingen

Vrijmetselaren hebben altijd een zweem van geheimzinnigheid met zich meegedragen. Door zich daarin te hullen, heeft de Orde bijgedragen aan de prikkelingen van de volksverbeelding over de vrijmetselarij die in de eerste helft van de twintigste eeuw tentoon gespreid werd. Waar het antimaçonisme zich voorafgaand aan de eeuwwisseling nog kon toeleggen op fysieke aanvallen of overheidsproscriptie, werd het antimaçonisme vanaf 1913 in de kern gestuurd en bepaald door een publiekelijke pennenstrijd. Dit vergrootte de aandacht voor de vrijmetselarij en het antimaçonisme in het bijzonder. De uiting van deze polemiek vond niet alleen plaats in de literatuurwereld, maar er werd evenzeer gewag gemaakt in landelijke en regionale dagbladen. Op het moment dat de Orde werd platgeslagen door rooms-katholieke antimaçonnieke teksten, werd het aan vrijmetselaren en loges zelf overgelaten om de bevolking te informeren. Het optreden van het Hoofdbestuur werd in sterke mate bepaald door het appèl van de loges in de twintigerjaren om voordrachten te organiseren en algemene brochures uit te geven. Maar doordat het goeddeels zo globaal bleef, werd de mysterieuze schaduw die over de vrijmetselarij hing niet weggenomen. En daar speelden de rooms-katholieken gretig op in.

Na de roerige jaren twintig doemden het fascisme en het nationaalsocialisme op, maar het Hoofdbestuur hield zich grotendeels buiten de fascistische en nationaalsocialistische pennenstrijd, omdat een politieke oriëntering de Orde nu eenmaal vreemd was. Geleidelijk aan stapte de rooms-katholieke pers af van haar principiële bestrijding van de vrijmetselarij en ging ze over op ongefundeerde verdachtmakingen. Ook de Orde verzekerde zich van een ommezwaai, want ze begon zich stapsgewijs assertiever op te stellen door inhoudelijkere boekwerken uit te geven en het aantal lezingen en artikelen op te schroeven. Alleen zo kon de antimaçonistische beeldvorming actiever worden bestreden. Tegen de rooms-

katholieken zette het Hoofdbestuur meermaals een antireligieuze en -klerikale vertoogveldtocht op. En die strijdlust was niet enkel ontsproten uit het maçonnieke afweermechanisme; de Orde kon evengoed de aanvallende partij zijn. Ook voelde het Hoofdbestuur zich manmoedig genoeg om de gehele Vaderlandse journalistiek uit te nodigen voor een *tête-à-tête*. Bovendien wist ze antimaçonnisten voortaan voor het gerecht te dagen.

Zoekt men naar een verklaring voor de uitwerking van het reactief beleid van het Hoofdbestuur tussen 1913 en 1940, dan lijkt het vooral de auteur, de organisatie of de inhoud van het boek dan wel het artikel zelf te zijn geweest die de doorslag gaf voor de publiekelijke polemiek. Uiteindelijk was elke aantijging op zichzelf bestrijden simpelweg onuitvoerbaar, waardoor niet alle aanvallen van antimaçonnisten door het Hoofdbestuur van een krachtig weerwoord konden worden voorzien. Een antwoord op de vraag wat dit uiteindelijk zegt over vrijmetselarij-vijandige sentimenten in die periode, is dat er sprake was van een onderlinge beïnvloeding, waardoor een wisselwerking ontstond tussen de Orde en de antimaçonnisten. Dit alles bewijst eens te meer dat zelfs vrijmetselaren slechts kinderen van hun tijd waren en dat ook in de eerste helft van de twintigste eeuw aan ieder mens nog altijd wat te schaven viel.

Overzicht van geraadpleegde werken

Primaire bronnen

Archief van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden (AOVGON)

1. *Hoofdbestuursverslagen*

- a. *Inv. nr. 2130-3, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 31 maart 1912.*
- b. *Inv. nr. 2130-4, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 18 mei 1912.*
- c. *Inv. nr. 2152-2, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 10 maart 1923.*
- d. *Inv. nr. 2156, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 9 mei 1925.*
- e. *Inv. nr. 1280-4618, brieven W. Bolken, H. Helder en H. van Tongeren, 31 maart, 10 april en 15 april 1925.*
- f. *Inv. nr. 1280-4618, brief Hoofdbestuur aan minister van Oorlog, 12 mei 1928.*
- g. *Inv. nr. 1280-4618, brief minister van Oorlog aan het Hoofdbestuur, 29 juni 1928.*
- h. *Inv. nr. 2042, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 1 september 1926.*
- i. *Inv. nr. 2160, brief van de Loge 'L'Union Royale' aan het Hoofdbestuur, 23 april 1927.*
- j. *Inv. nr. 2161-2, Notulen met bijlagen Hoofdbestuur, 17 maart 1928.*
- k. *Inv. nr. 1279-4597, brieven loges aan het Hoofdbestuur, 20 december 1927.*

Bibliotheek van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden (BOVGON)

1. *Correspondentiebladen 1 (1919-1920) tot en met 21 (1940).*
2. *Ordebulletins 39 (1915) tot en met 60 (1936).*

Nationaal Archief Den Haag (NL-HANA)

3. *Resoluties van Gecommitteerde Raden*
 - a. *Inv. nr. 3085, Resoluties van Gecommitteerde Raden 1735.*

Staten-Generaal der Nederlanden (S-G)

4. *Handelingen*
 - a. *Aanhangsel Tweede Kamer 1913-1914 (12 december 1913), 748-749.*
 - b. *Aanhangsel Tweede Kamer 1922-1923 (13 maart 1923), 217.*
 - c. *Aanhangsel Tweede Kamer 1924-1925 (16 april 1925), 143.*
 - d. *Kamerstuk Eerste Kamer 1933-1934, (4 juli 1934), 237.*

Websites

1. Barruel, A., 'Memoirs illustrating the history of jacobism' <<https://books.google.nl/books?id=WLz1bZiurKwC>> [geraadpleegd op 5 april 2017].
2. Koninklijke Bibliotheek, 'Het leven van Gerard Bolland, 1901-1922' <<https://www.kb.nl/het-leven-van-gerard-bolland-1901-1922>> [geraadpleegd op 31-5-2017].
3. Parlement & Politiek, 'Periode 1888-1918: antithese' <https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1wzr/periode_1888_1918_antithese> [geraadpleegd 16-5-2017].
4. Papal Encyclicals Online, 'In Eminent' <<http://www.papalencyclicals.net/Clem12/c12inmengl.htm>> [geraadpleegd op 23-3-2017].
5. Papal Encyclicals Online, 'Providas' <<http://www.papalencyclicals.net/Ben14/b14provi.htm>> [geraadpleegd op 28-3-2017].
6. Robison, J., 'Proofs of a conspiracy' <<https://archive.org/stream/proofsofconspirao2r#page/n5/mode/2up>> [geraadpleegd op 5 april 2017].

Secondaire bronnen en literatuur

1. Altena, P., 'Ligt op de Kandelaar. Het maçonnieke verraad van Jacob Campo Weyerman en Thomas Woolston en de mystificaties rond het 'genootschap van uitgepikte mannen'', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 15 (1992), 65-76.
2. André de la Porte, G., 'Bolland over vrijmetselarij', *De Nieuwe Courant* (29 november 1913), 3.
3. André de la Porte, G., *Wat is toch vrijmetselarij?* (Semarang, 1913).
4. *Beginselverklaring in de Ordegrondwet uit 1999* van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden.
5. Berg, J.Th.J. van den en J.J. Vis, *De eerste honderdvijftig jaar parlementaire geschiedenis van Nederland 1796-1946* (Amsterdam, 2013).
6. 'Bij de vrijmetselaars op den Fluweelen Burgwal', *De Tijd* (16 november 1930), 11-12.
7. Bolland, G.J.P.J., 'Spreuken uit de leerzaal der zuivere rede', *De Amsterdammer* 36 (1912), 6-9.
8. Bolland, G.J.P.J., *De vrijmetselarij voorheen en thans* (Leiden, 1913; herdr. 1915).
9. Bostoën, K., 'Johannes Onderzoeker aan Bernardus Weetgraag. Het aan Weyerman toegeschreven pamflet tegen de vrijmetselarij nader ontomd', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 12 (1989), 77-84.
10. Bouman, M., *De uitvaart van het vryje metzelaersgilde. Een anti-maçonnieke klucht uit 1735* (Amsterdam, 1993).
11. Broecheler, M., 'Vrijmetselarij in De Zeldzaame Leevens-byzonderheden', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 15 (1992), 86-91.
12. Brummel, L. ed., *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag* (Den Haag, 1975).
13. Caransa, A., *Vrijmetselarij en Jodendom: de wereld een tempel* (Hilversum, 2001).
14. Carpentier Alting, J.H. en A.F.L. Faubel, 'Open brief aan den bisschop van Breda', *Het Vaderland* (29 november 1928), 3.
15. Carpentier Alting, J.H. en A.F.L. Faubel, 'Open brief van het Hoofdbestuur der Nederlandsche Orde van Vrijmetselaren aan den bisschop van Breda', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (30 november 1928), 1.
16. 'De heer Faubel over vrijmetselarij', *Het Vaderland* (25 februari 1937), 7.
17. 'De heillooze invloed van vrijmetselaars', *Het Vaderland* (13 mei 1925), 3.
18. 'De heillooze invloed van vrijmetselaars', *Het Vaderland* (13 mei 1925), 3.
19. 'De loge decreeteert: geen land mag neutraal blijven!', *Het Nationale Dagblad* (13 januari 1940), 1.
20. 'De loge op publiek terrein. Keerpunt in de geschiedenis der instelling', *Voorwaarts* (13 november 1930), 1.
21. 'De Louisa Stichting', *Arnhemsche Courant* (20 oktober 1920), 3.
22. 'De macht der duisternis', *De Maasbode* (12 december 1913), 1.
23. 'De Nederlandsche vrijmetselarij', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (12 november 1930), 1.
24. 'De noodzakelijk te stellen voorwaarden', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (6 januari 1939), 2.
25. 'De Orde der Vrijmetselaren. Geen geheimzinnigheid meer', *Arnhemsche Courant* (13 november 1930), 9.
26. 'De Orde van Vrijmetselaren. Buitenstaanders niet langer geweerd', *De Telegraaf* (13 november 1930), 2.
27. 'De Orde van Vrijmetselaren. Een persconferentie', *Het Volk* (12 november 1930), 2.
28. 'De Rooms-Katholieke Kerk en de vrijmetselarij', *Algemeen Handelsblad* (30 november 1928), 17.
29. 'De vos preekt de passie', *De Tijd* (30 november 1928), 1.
30. 'De vrijmetselaars eischen censuur. En wat voor een', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (19 juni 1928), 7.
31. 'De vrijmetselaars eischen censuur', *Limburgsch Dagblad* (7 juni 1928), 1.
32. 'De vrijmetselarij in Nederland.', *Het Vaderland* (19 november 1930), 13.
33. 'De vrijmetselarij in Nederland', *De Tijd* (24 juni 1920), 6.
34. 'De vrijmetselarij. Open kaart', *Leeuwarder Nieuwsblad* (14 november 1930), 14.
35. 'De vrijmetselarij. Zij heeft niets te verbergen', *Algemeen Handelsblad* (12 november 1930), 1.
36. 'De vrijmetselarij', *Leeuwarder Courant* (18 april 1925), 1.
37. Dierickx, M., *Vrijmetselarij, de grote onbekende 1717-1967. Een poging tot inzicht en waardering* (Antwerpen, 1972).
38. 'Doel en wezen der vrijmetselarij', *Het Vaderland* (22 maart 1923), 2.
39. 'Een open brief', *De Tijd* (2 december 1938), 1.

40. *Een persconferentie over vrijmetselarij en de Orde van Vrijmetselaren*. Hoofdbestuur der Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden (Den Haag, 1930).
41. Faubel, A.F.L., 'Het antwoord van Faubel over vrijmetselarij', *Limburger Koerier* (2 mei 1923), 2.
42. Faubel, A.F.L., 'Over vrijmetselarij en fascisme', *Het Volk* (7 december 1933), 6.
43. Faubel, A.F.L., 'Vrijmetselarij een geheim antikerkelijk genootschap?', *Het Vaderland* (18 april 1923), 4.
44. Faubel, A.F.L., 'Vrijmetselarij een geheim en antikerkelijk genootschap?', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 april 1923), 2.
45. Faubel, A.F.L., 'Vrijmetselarij een geheim en antikerkelijk genootschap?', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 april 1923), 2.
46. Faubel, A.F.L., 'Vrijmetselarij en nationaal socialisten in Nederland', *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (23 mei 1933), 2.
47. Faubel, A.F.L., *De vrijmetselarij. Oorsprong, wezen en doel* (Den Haag, 1932).
48. Faubel, A.F.L., *Professor Bolland's on-zuivere rede over vrijmetselarij* (Den Haag, 1924).
49. Faubel, A.F.L., *Vrijmetselarij en de Orde van Vrijmetselaren* (Den Haag, 1923).
50. 'Geen broodfascisten en geen vrijmetselaars', *Het Volk* (15 juli 1931), 2.
51. 'Geen propagandistisch doel?', *De Maasbode* (15 november 1930), 5.
52. 'Grootmacht vrijmetselarij en de Spaansche Burgeroorlog', *De Maasbode* (20 juli 1937), 2.
53. Hanou, A.J., 'Weyerman en de vrijmetselarij. Een bouwsteen', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 26 (2003), 49-56.
54. 'Het geheim der vrijmetselarij. De wereldmacht op economisch en politiek gebied in handen van het jodendom', *Het Nationale Dagblad* (25 juli 1940), 4.
55. 'Het politiek debat', *De Maasbode* (10 december 1913), 1.
56. 'Het vrijmetselaarsgedrocht Tsjechoslowakije', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (4 oktober 1938), 1.
57. 'Het wezen der vrijmetselarij', *Algemeen Handelsblad* (5 februari 1925), 2.
58. Hopmans, P.A.W., 'Zondagsheiliging', *Dagblad van Noord-Brabant* (20 november 1928), 1.
59. Jacob, M.C., *Living the enlightenment. Freemasonry and politics in the eighteenth-century Europe* (Oxford, 1991).
60. Jacob, M.C., *The radical enlightenment: pantheists, freemasons and republicans* (Londen, 1981).
61. Janssen van Raay, H.J.G., 'Een hedendaagsch wijsgeer over de vrijmetselarij', *De Hollandsche Revue* 18 10 (1913), 685-692.
62. Janssen van Raay, H.J.G., 'Open brief aan Bolland', *Algemeen Handelsblad* (13 januari 1914), 1.
63. 'Kamerlid Ter Hall en de vrijmetselarij', *Limburger Koerier* (20 april 1925), 1.
64. 'Klachten over een legerpredikant', *Delftsche Courant* (5 juni 1928), 5.
65. Klaver, A., *De vrijmetselarij en professor Bolland* (Baarn, 1914).
66. Kleerekoper, S., 'Minder belangstelling voor de vrijmetselarij. Mooi-praterij tegenover de felste bestrijders', *Het Volk* (4 december 1933), 5.
67. Lefranc, J.F., *Le voile levé pour les curieux ou les secrets de la Révolution révélés à l'aide de la franc-maçonnerie* (Parijs, 1791).
68. Levitas, D., 'Roots of the Jewish power myth', *Reform Judaism Magazine* 32 (2003), 10-12.
69. 'Lezingen vrijmetselarij', *Het Vaderland* (6 december 1937), 2.
70. 'Loge en kerk', *De Maasbode* (4 december 1928), 1.
71. 'Loge en politiek', *De Tijd* (10 december 1913), 1.
72. Loo, P.J. van, *Geschiedenis van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden* (z.p., 1967).
73. Ludendorff in Nederland. De duivelsche drieëenheid', *Limburger Koerier* (3 november 1938), 7.
74. 'Lumen et veritas', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (27 april 1928), 2.
75. 'Maconniek schrijven aan een Nederlandsch bisschop', *Limburger Koerier* (6 december 1928), 4.
76. *Maçonniek Weekblad* 3 4 (1893), 222.
77. 'Majoor aalmoezenier Huys over de vrijmetselaars', *De Maasbode* (18 april 1925), 1.
78. 'Majoor-aalmoezenier Huijs door den minister berispt', *Bredasche Courant* (10 september 1928), 2.
79. 'Majoor-aalmoezenier Huijs door den minister berispt', *Het Vaderland* (12 september 1928), 3.
80. 'Majoor-aalmoezenier Huijs en de vrijmetselaars', *Middelburgsche Courant* (14 september 1928), 2.
81. 'Majoor-aalmoezenier Huijs', *Eindhovensch Dagblad* (12 september 1928), 2.

82. 'Majoor-aalmoezenier Huijs', *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (11 september 1928), 6.
83. Meerum Terwogt, P.C.E., *De achtergrond van de Vlamme Ster* (Leiden, 1923).
84. Mellor, A., 'The Roman Catholic church and the craft', *Ars Quatuor Coronatorum* 89 (1976).
85. 'Mussolini's strijd tegen de vrijmetselarij', *Nieuwe Amsterdamsche Courant* (16 januari 1925), 1.
86. 'Mussolini's vijandige rede tegen de vrijmetselarij', *Algemeen Handelsblad* (20 mei 1930), 5.
87. 'N.S.B. en de loge', *De Maasbode* (23 april 1937), 5.
88. 'Ondermijnende vrijmetselaren', *De Katholieke Onderofficier* 13 15 (1925), 120.
89. 'Over vrijmetselarij', *Het Vaderland* (28 september 1937), 2.
90. 'Ondermijnende vrijmetselaren', *De Katholieke Onderofficier* 13 15 (1925), 120.
91. 'Persconferentie vrijmetselarij', *Utrechtsch Dagblad* (14 november 1930), 2.
92. 'Protestantisme en vrijmetselarij. Beider lidmaatschap gaat samen', *De Tijd* (26 april 1929), 1.
93. 'Protestantisme en vrijmetselarij', *De Tijd* (26 april 1929), 1.
94. 'Provinciaal nieuws: vrijmetselarij lezing', *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (27 april 1928), 5.
95. Raeymaekers, J., *Vrijmetselarij en de bronnen van professor Bolland* (Arnhem, 1914).
96. 'Reactie van de vrijmetselarij', *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (6 juni 1928), 2.
97. 'Religie en humanisme', *Het Vaderland* (1 september 1928), 3.
98. Righart, H. ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag, 1990).
99. Rogalla von Bieberstein, J.L.H.W.J.K., *Der Mythos von der Verschwörung. Philosophen, Freimaurer, Juden, Liberale und Sozialisten als Verschwörer gegen die Sozialordnung* (Frankfurt, 1976; herdr. 2008).
100. Rosendaal, J.G.M.M. en A.W.F.M. van de Sande ed., *Een stille leerschool van deugd en goede zeden. Vrijmetselarij in Nederland in de 18^e en 19^e eeuw* (Hilversum, 1995).
101. Sande, A.W.F.M. van de en M.J.M. de Haan ed., *Vrijmetselaren: 250 jaar en meer* (Purmerend, 2006).
102. Sande, A.W.F.M. van de en M.J.M. de Haan ed., *Vrijmetselarij: vandaag en morgen* (Purmerend, 2006).
103. Sande, A.W.F.M. van de, *Vrijmetselarij in de Lage Landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen* (Zutphen, 2001).
104. Schouten, A.F., 'Vrijmetselarij en nationaal socialisten in Nederland', *Nieuwe Apeldoornsche Courant* (20 mei 1933), 2.
105. Schwier, W., *Vrijmetselarij, een volksvijandige organisatie* (Amsterdam, 1941).
106. Snoek, J.A.M., 'Inleiding en commentaar op de Uitvaart van het vryje metzelaersgilde. Een anti-maçonnieke klucht uit 1735.', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 17 (1994), 28-31.
107. Taute, R., *Die katholische Geistlichkeit und die Freimaurerei* (Berlijn, 1909).
108. Taxil, L., *Les mystères de la franc-maçonnerie dévoilés* (Parijs, 1887).
109. Taxil, L., *Les sœurs maçonnes. Révélations complètes sur la franc-maçonnerie* (Parijs, 1886).
110. Term, J.P. van, 'Het pleidooi van Faubel voor de Vrijmetselaarsorde', *Limburger Koerier* (18 april 1923), 1.
111. Term, J.P. van, 'Het pleidooi van Faubel voor de Vrijmetselaarsorde', *Limburger Koerier* (20 april 1923), 2.
112. Term, J.P. van, 'Het pleidooi van Faubel voor de Vrijmetselaarsorde', *Limburger Koerier* (21 april 1923), 4.
113. Term, J.P. van, 'Het pleidooi van Faubel voor de Vrijmetselaarsorde', *Limburger Koerier* (24 april 1923), 1.
114. Term, J.P. van, 'Het pleidooi van Faubel voor de Vrijmetselaarsorde', *Limburger Koerier* (30 april 1923), 1.
115. Term, J.P. van, 'Repliek aan Faubel', *Limburger Koerier* (6 mei 1923), 1.
116. Term, J.P. van, 'Repliek aan Faubel', *Limburger Koerier* (8 mei 1923), 1.
117. Term, J.P. van, *Driehoek, delta en davidsschild: studiën over de algemeene en joodsche vrijmetselarij* (Hilversum, 1931).
118. Term, J.P. van, *Het ontstaan, streven en einddoel der vrijmetselarij* (Bussum, 1919).
119. Term, J.P. van, *Van heidendom tot paganisme. Studiën over vrijmetselarij* (Hilversum, 1924).

120. 'Uit de rede van een aalmoezenier. Wat is de invloed der vrijmetselarij?', *De Telegraaf* (18 april 1925), 5.
121. 'Van den hak op den tak. Vrijmetselarij en vrijmetselaars', *Eindhovens Dagblad* (15 juli 1920), 2.
122. 'Van 't Haagsche Binnenhof', *Kleine Haagsche Courant* (13 december 1913), 3.
123. 'Verbod der vrijmetselarij in Zwitserland', *De Maasbode* (13 juli 1937), 1.
124. 'Verdraagzaamheid', *Nieuwe Amsterdamsche Courant* (26 april 1923), 1.
125. 'Vrede door religie', *Het Volk* (1 september 1928), 3.
126. 'Vrijmetselaren eischen censuur. En wat voor een', *Nieuwe Venlosche Courant* (12 juni 1928), 6.
127. 'Vrijmetselaren en de rooms-katholieken. Open brief aan het episcopaat', *Algemeen Handelsblad* (1 december 1938), 9.
128. 'Vrijmetselaren protesteren tegen Het Nationale Dagblad', *Het Volksdagblad* (22 januari 1940), 5.
129. 'Vrijmetselaren', *Zwart Front* 3 41 (23 januari 1937), 4-6.
130. 'Vrijmetselarij en atheïsme', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 juli 1929), 2.
131. 'Vrijmetselarij en godsdienst', *Het Vaderland* (15 februari 1930), 6.
132. 'Vrijmetselarij en N.S.B. in de Eerste Kamer', *Het Vaderland* (3 maart 1937), 11.
133. 'Vrijmetselarij. Tegen onze godsdienst', *De Tijd* (3 december 1932), 1.
134. 'Vrijmetselarij: haar doelstelling, haar werkwijze en haar plaats in de samenleving', *Leeuwarder Courant* (27 juli 1937), 6.
135. 'Vrijmetselarij', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (7 maart 1925), 1.
136. 'Vrijmetselarij', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (18 april 1925), 2.
137. 'Waarschuwing tegen den invloed der vrijmetselarij', *De Maasbode* (11 mei 1933), 1.
138. 'Wat achter de concentratie zit', *De Tijd* (21 november 1913), 2.
139. 'Wat achter de concentratie zit', *Nieuwe Tilburgsche Courant* (22 november 1913), 2.
140. 'Wat wil de vrijmetselarij?', *De Maasbode* (16 tot 23 december 1919), 2-3.
141. 'Wat wil de vrijmetselarij?', *Nieuwsblad van het Noorden* (14 november 1930), 15.
142. Webman E., ed., *The global impact of the protocols of the elders of Zion: a century-old myth* (New York, 2011), 1-20.
143. Weyerman, J.C., *Openhartige catagismus* (z.p., 1761).
144. Wolson, Th., *Le maçon démasqué* (z.p., 1751).
145. 'Zwart-Front-Fascist beledigt vrijmetselaren', *Het Volksdagblad* (22 juni 1937), 6.